

Чернігівська обласна державна адміністрація

УПРАВЛІННЯ З ПИТАНЬ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЗВ'ЯЗКІВ
З ГРОМАДСЬКІСТЮ

УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ ПРЕСИ ТА ІНФОРМАЦІЇ



ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ
ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, ДЕРЖАВНИХ
ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Т. П. Демченко

Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині

Навчальний посібник



Чернігів
2007

ББК 63.3 (4УКР-4ЧЕР)622

Д31

УДК 94 (477.51) «1932/1933»

Рекомендовано до видання навчально-методичною радою Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, протокол № 4 від 17 жовтня 2007 р.

АВТОР:

Демченко Тамара Павлівна – член Асоціації дослідників голодоморів в Україні, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук, заслужений працівник освіти України.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИДАННЯ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПОСІБНИКА:

Бойко Володимир Миколайович – директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, кандидат історичних наук;

Молочко Надія Олександрівна – начальник управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Чернігівської обласної державної адміністрації;

Никоненко Дмитро Миколайович – начальник управління у справах преси та інформації Чернігівської обласної державної адміністрації, доктор історичних наук;

Бутко Сергій Володимирович – начальник навчально-методичного відділу Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

У ПІДГОТОВЦІ ПОСІБНИКА ДОПОМОГЛИ:

➤ протоієрей **Сіренко Олег Вадимович** – настоятель церкви святих мучеників Чернігівського князя Михайла і його боярина Федора (м. Чернігів) – надання тексту молитви, консультація.

➤ **Ласвський Сергій Лазаревич** – директор Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського – організація фотозйомки експозиції, присвяченої голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині.

➤ **Воробей Раїса Борисівна** – директор Державного архіву Чернігівської області, організація фотозйомки документів щодо голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині.

У ПІДГОТОВЦІ ПОСІБНИКА ДО ВИДАННЯ БРАЛИ УЧАСТЬ:

Бойко Володимир Миколайович – директор Центру, кандидат історичних наук;

Бутко Сергій Володимирович – начальник навчально-методичного відділу Центру;

Тимко Вадим Анатолійович – завідувач сектору інформаційно-комп'ютерного забезпечення організаційного відділу Центру;

Михєенко Олег Анатолійович – бібліотекар навчально-методичного відділу Центру;

Фесенко Марина Василівна – оператор електронно-обчислювальних машин сектору інформаційно-комп'ютерного забезпечення організаційного відділу Центру.

Д31 Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібник. / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг.: Чернігів: ВАТ "РВК "Деснянська правда", 2007. – 72 с.

ISBN 978-966-502-413-2

Навчальний посібник призначений для заступників голів райдержадміністрацій, заступників голів районних рад, заступників голів міських рад міст обласного значення з гуманітарних питань, державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, які вчаться за професійною програмою підвищення кваліфікації, викладачів Центру, всіх, хто цікавиться історією України та рідного краю. Він підготовлений на виконання Обласного плану заходів на 2007 – 2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 рр., затвердженого розпорядженням голови Чернігівської обласної державної адміністрації від 17 травня 2007 р. №200. Посібник містить матеріали про колективізацію та голодомор на Чернігівщині в кінці 20-их – на початку 30-их років ХХ ст., нормативно-правові акти, документи, рекомендовану літературу, локальні електронні ресурси, інтернет-посилання та фотоілюстрації з цієї тематики.

Д 0503020900-70

237-07

ББК 63.3 (4УКР-4ЧЕР)622

ISBN 978-966-502-413-2

© Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, 2007

ЗМІСТ

Помолися, чоловіче добрий, за упокій душ всіх невинно загиблих від голодоморів і репресій	4
Вступне слово священника Олега Сіренка	5
Білокінь Сергій. Голодомор у нашій історії	7
Вступ	10
<i>Початок колективізації на Чернігівщині</i>	12
<i>Протидія колективізації</i>	19
<i>Чернігівщина на завершальному етапі колективізації</i>	25
<i>Особливості голодовки на Чернігівщині</i>	32
<i>Голодомор за свідченнями очевидців</i>	36
<i>Голодування у містах та райцентрах Чернігівської області. Школа та вчительство</i>	41
<i>Жертви голодомору на Чернігівщині</i>	48
Висновки	52
ЩО ЩЕ ПОЧИТАТИ	53
ДОДАТКИ	56
Додаток 1. Закон України "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні" від 28 листопада 2006 р. № 376	56
Додаток 2. Указ Президента України "Про відзначення у 2007 році дня пам'яті жертв голодоморів" від 2 листопада 2007 р. №1056	59
Додаток 3. Спільна заява делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці голодомору в Україні 1932-33 рр. від 7 листопада 2003 р	61
Додаток 4. Витяг із доповідної записки Прилуцького райкому партії Чернігівському обкомові КП(б)У про напружений стан із продовольством у районі та настрої серед населення	62
Додаток 5. Витяг із доповіді секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітана на II обласному з'їзді колгоспників-ударників	65
Додаток 6. Під грифом "Цілком таємно": з "Матеріялу "Про деякі харчові труднощі й випадки голоду по Чернігівській області на 15 березня 1933 р. (з неповних матеріалів ДПУ і РПК)"	67
Додаток 7. Список сіл і колгоспів Варвинського району, що перебувають в скрутному становищі	68
Список фотокарток до електронної версії посібника	70



**Помолися, чоловіче добрий,
за упокій душ всіх невинно загиблих
від голодоморів і репресій**

Пом'яни, Господи, Боже наш, у вірі й надії на життя вічне спочилих рабів Твоїх, братів і сестер наших голодом заморених, замучених, репресованих і всіх, хто віддав своє життя за волю України як Милосердний і Чоловіколюбний, відпускаючи гріхи та згладжуючи неправди, полегши, даруй і прости всі їх провини вільні й невільні, визволи їх від вічної муки та вогню геєнського і дай їм вічні Твої блага, наготовані для тих, що люблять Тебе. Коли ж і згрішили вони, та не відступили від Тебе і безсумнівно в Отця, і Сина, і Святого Духа, Бога, Тебе, в Тройці славимого, вірували і Одиницю в Тройці і Тройцю в Одинці православно аж до останнього свого подиху визнавали. Будь милостивим до них і віру в Тебе замість діл прийми і з святими Твоїми, як Щедрий, упокой: нема бо чоловіка, що жив би і не згрішив. Ти один тільки без усякого гріха, і правда Твоя - правда вічна, і Ти один Бог милости і щедрот, і чоловіколюбства, і Тобі славу розсилаємо, Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині, й повсякчас, і на віки віків. Амінь.



"Так полюбив Бог світ, що віддав Сина Свого Єдинородного, щоб усякий, хто вірує в Нього, не загинув, а мав життя вічне" (Ін. 3,16). Ці Христові слова з Євангелії святого апостола Іоана Богослова говорять кожному з нас, як Бог високо підніс людину і ціна її життя - тяжкі страждання і хресна смерть Сина Божого.

Розмірковуючи про усе те жахливе й безглузде, що випало зазнати нашому народові в часи голодоморів від більшовицького режиму, ми запитасмо в себе, в своїй совісті: заради якої такої "благої" ідеї так знецінювали людське життя і людську гідність, чи насправді заради світлого майбутнього винищувався цілий народ, його воля, його душа? Гадаю, що вичерпну відповідь на це питання може нам дати лише Святе Письмо.

Задля спасіння кожного з нас і вічного життя Бог приносить в жертву тільки Самого Себе: Бог Отець віддає Свого Єдинородного сина. І немає в Нього іншої ідеї, іншої мети. Тоді зрозуміло, хто насправді відбирає життя в одних людей заради владарювання інших. Повстаючи проти Бога, диявол намагається знищити того, кого Сам Бог так безмежно любить - людину. Але в одному євангельському місці Христос говорить: "Не бійтеся тих, що вбивають тіло, а душу не можуть убити..." (Мт. 10, 28). Ворог про це добре знає і усвідомлює, що не достатньо вбити тіло, щоб знищити людину - треба погубити й душу. Цього може вжахнутися лише віруюча людина, невіруючий буде тільки сліпо служити бісові, не знаючи ані його, ані Бога.

Погляньмо, як хитро й підступно спокушає диявол у пустелі Людину - Ісуса, коли той після сорока днів посту зголоднів: "Якщо Ти Син Божий, то звели

каменю цьому, щоб став хлібом". І тільки Бог - Ісус гідно відповідає спокусникові: "... не хлібом єдиним житиме людина, але всяким словом Божим" (Як. 4, 3-4). Лише з Богом в душі людина здатна протистояти бісівським спокусам. Диявол знає про це. І ось він намагається знищити наш богоносний народ через голод і війну проти його Церкви. Тепер добре видно, що голодомор і примушення відмовлятися від віри в Бога, від Церкви - це насправді усе той самий диявольський план повстання проти Бога під назвою "більшовизм".

А наш народ є дійсно богоносцем. На наших вишиваних рушниках відображена віра в Бога. Якщо рушничок розстелити, то він виглядає, мов доріжка, що на початку і в кінці уквітчана вишивкою. Це Господня мудрість про те, що початок кожного нашого шляху повинен бути уквітчаним Божим благословенням, тоді й звершення цього шляху уквітчається Божою славою.

Ми чи не єдині в світі маємо побожну традицію називати на "Ви", до кого звертаємось, вбачаючи тим самим в людині образ Самого Бога, який є Святою Трійцею - Отець, Син і Святий Дух. А в книзі "Буття" сказано, що Творець створив людину за образом і подобою Своїми.

Тому-то й є наш народ таким ненависним для сатани і його прислужників. І ті, хто нищив його, катував, морив голодом, були сліпими й бездушними виконавцями диявольської злої волі: "Якщо Мене гнали, то гнатимуть і вас... Та все те чинитимуть вам за ім'я Моє, тому що не знають Того, Хто послав Мене" (Ін. 15, 20-21).

Тому сьогодні не дай нам, Боже, забути про ті жахливі часи голодоморів не заради помсти, а задля того, щоб ніколи вже це не повторилось.

Отож, тепер усій Україні потрібно обійнятися, простити один одному, з'єднатися в єдиній помісній церкві. Бо лиш одна ознака бути Христовими: "З того знатимуть усі, що ви мої учні, якщо будете мати любов між собою" (Ін. 13, 35). І тоді вже нікому не подолати нашої України, нікому не погубити боголюбивої української душі.

*Настоятель церкви святих мучеників
Чернігівського князя Михайла і його боярина
Федора протоієрей ОЛЕГ СІРЕНКО*

ГОЛОДОМОР У НАШІЙ ІСТОРІЇ

І до революції, й пізніше історії відомі страшні випадки недороду, голоду, голодівок. В історії ХХ століття масштаб того, що трапилось у 1932-33 роках, набув планетарного характеру. Того разу це було щось якісно інше, це був голодомор ¹.

Побутує думка, що для усвідомлення його причин не треба якихось надзвичайних розшуків. Ця думка має певний резон. Справді, вистачить видання творів Леніна – другого, п'ятого – байдуже. Він писав, наприклад: «Мы сначала поддерживаем до конца, всеми мерами, до конфискации, – крестьянина вообще против помещика, а потом (и даже не потом, а в то же самое время) мы поддерживаем пролетариат против крестьянина вообще» ². Ця думка проходить через усю його спадщину. У роки перестройки й незалежності зіставлення різних видань Леніна (третього й п'ятого) показало, як його фальшували й цензурували ³. Але й пригладжених текстів достатньо.

Ідеологія большевизму, сама теорія марксизму-ленінізму містить виразний людиноненависницький інгредієнт. 22 серпня 1918 року Ленін наказував А.К.Пайкесу: «Временно советую назначать своих начальников и расстреливать заговорщиков и колеблющихся, никого не спрашивая и не допуская идитотской волокиты» ⁴. Відома його телеграма Троцькому, що встановлював совєцьку владу в Татарії: «Удивлен и встревожен замедлением операции против Казани, особенно если верно сообщенное мне, что вы имеете полную возможность артиллерией уничтожить противника. По-моему, нельзя жалеть города и откладывать дольше, ибо необходимо беспощадное истребление, раз только верно, что Казань в железном кольце» ⁵. Латишев ⁶ і Волкогонов додали сюди аналогічні, гомогенні відомим, тільки ще якравіші тексти. У лютому 1920 року Ленін дав телеграму членам «Реввоенсовета» І.Т.Смілзі та Г.К.Орджонікідзе: «Нам до нарезки нужна нефть, обдумайте манифест населению, что мы перережем всех, если сожгут нефть и нефтяные промыслы, и, наоборот, даруем жизнь всем, если Майкоп и особенно Грозный передадут в целос-

1. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е. Рікун. Одеса, 2001. – 656 с.; Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. – 887 с.; Голодомор 1932-1933 років в Україні: Док. і мат / Упор. Р.Я.Пиріг. К., 2007. – 1128 с.

2. Ленин В.И. Отношение социал-демократии к крестьянскому движению. 1905 г. // Ленин В.И. ПСС. Том 11. М., 1960. – С. 222.

3. Див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – Табл. III-VI. Пор.: Демченко Тамара. Анатомія тоталітаризму // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2 (32). – С. 163-168.

4. Ленин В.И. Телеграммы А.К.Пайкесу // Ленин В.И. ПСС. – Том 50. – М., 1965. – С. 165.

5. Ленин В.И. Телеграмма Л.Д.Троцькому, 10 сентября 1918 г. // Там само. – С. 178. «Шифром (оригинал мне вернуть)».

6. Див.: Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – М.: МАРТ, 1996.

ти»⁷. Збереглася записка з наказом переказати членові Головного нафтового комітету С.М.Тер-Габріелянові: «Можете ли Вы еще передать Теру, чтобы он все приготовил для сожжения Баку полностью, в случае нашествия, и чтобы печатно объявил это в Баку»⁸. Маючи на руках колосальну кількість текстів тодішнього українського лідера Грушевського, ми розуміємо, що нічого подібного знайти в них неможливо. Це були абсолютно різні люди за самою своєю природою, дарма, що Грушевський вважав себе за соціаліста.

Що стосується селян, то більшовики ставилися до них як споживачі харчових продуктів, і тільки. Загальновідома Марксова думка про «ідіотизм сільського життя»⁹. Він його не знав, не розумів і зневажав. Сприймаючи селян як просто людський матеріал, на них не заводили таких докладних обліків, як на населення міське. До косягінської реформи 28 серпня 1974 року їх навіть не паспортизували. Їх виморювали голодом без заведення жодних справ, просто так – десятками тисяч і мільйонами.

Відповідно до панівного уявлення про класову будову суспільства переведенню через м'ясорубку репресій підлягало все суспільство в його повному обсязі – клас за класом, одна соціальна група за іншою. Але передусім перебували під підозрою ті, що були найнебезпечніші, – озброєні чоловіки. Ті з них, що вже мали досвід боротьби з більшовиками, підлягали якнайшвидшій ліквідації.

Безоглядним терором більшовики переламали хід отаманщини – селянської війни, що буяла у двадцяті роки на півдні Київщини, Черкащині, Уманщині. Не можу при цій нагоді не сказати, що цю тему в історичній науці досі не розкрито. Існують тільки окремі праці, виконані здебільшого на матеріалах живої традиції¹⁰. Архівно-слідчі справи на селян, репресованих під час отаманщини, досі не розсекречено.

Більшовики ніколи не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний совєцький народ¹¹. Природна річ, це передбачало знищення певної частини людської популяції. У книжці «Економіка переходного періода» такий «улюбленець партії», як Бухарін, писав дослівно так: «С более широкой точки зрения, т.е. с точки зрения большего по своей величине исторического масштаба, пролетарское принуждение во всех своих формах, начиная от расстрелов и кончая трудовой повинностью, является, как парадоксально это ни звучит, методом выработки коммунистического человечества из человеческого материала капиталистической эпохи [...]». Дик-

7. РЦХИДНИ. – Ф. 2. – Оп. 1. – № 13067. – Л. 1. Цит. за: Волкогонов Дмитрий. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах, кн. 1. – М.: Новости, 1995. – С. 156.

8. РЦХИДНИ. – Ф. 2. – Оп. 1. – № 27142. – Л. 1. Цит. за: Волкогонов Дм. Семь вождей, Кн. 1. – С. 156. На жаль, публікуючи свою архівну виписку, Волкогонов не потрудився повідомити ні дати, ані адресата цієї лєнінської записки.

9. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Том 4. – К., 1959. – С. 414.

10. Коваль Роман. Отамани Гайдамацького краю. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 616 с. та ін.

11. Білокінь С. Що таке «єдиний совєцький народ»? // Третій Міжнародний Конгрес українців: Історія. Харків, 1996. – С. 158-163.

татура пролетариата, выражая, на первых порах, самый кричащий раскол капиталистического мира, после установления некоторого равновесия начинает вновь собирать человечество [...]¹². 31 травня 1920 року працю Бухаріна прочитав Ленін. Проти наведеного тексту, відкресливши його кількома рисками, останній занотував: «именно!», нижче – «очень хорошо», а поруч приписав: «Вот эта глава превосходна!»¹³.

Аналіз відкритих матеріалів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ та Політбюро ЦК КП(б)У підводять до висновку, що у процесі соціальної революції в СРСР генофонд населення, деформуючись, різко погіршився. Вивчення цього процесу на межі кількох дисциплін відкриває новий напрямок наукових досліджень.

Важливий напрямок майбутніх історичних досліджень – вивчення регіональних особливостей голодомору, зокрема на Чернігівщині.

СЕРГІЙ БІЛОКІНЬ
доктор історичних наук,
лауреат Національної премії України
ім. Т.Шевченка

¹² Цит. за вид.: Ленинский сборник, [Том] XL. М.: Изд-во полит. лит-ры, 1985. – С. 424. Розділ X - «Внеэкономическое» принуждение в переходный период». Підкреслення Леніна.

¹³ Там само.

ВСТУП

Наближається сумна й страшна роковина – 75-річчя Великого Голоду, який суттєво змінив долю українського народу. Масовий, штучно організований голод, що забрав на той світ життя мільйонів селян, з огляду на масштабність втрат, тотальний характер та численні негативні наслідки, дія яких продовжується й дотепер, може по праву вважатися найбільшою трагедією української історії ХХ століття.



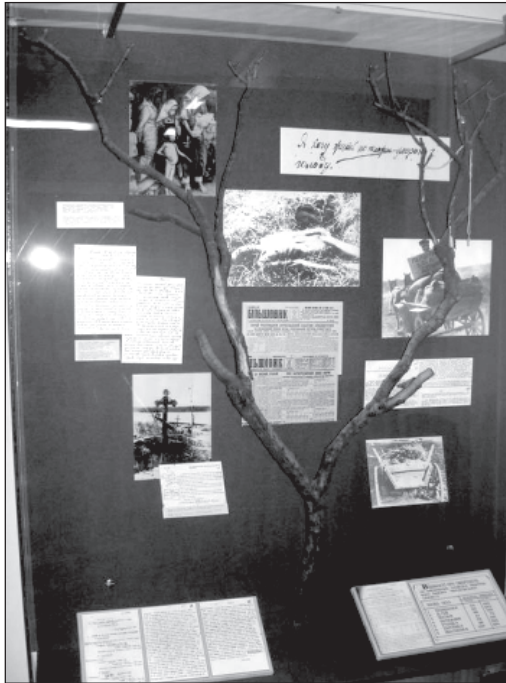
**Пам'ятний знак у м. Ніжин з написом: "Жертвам комуністичних репресій.
Якщо ми їх забудемо, Ти, Боже праведний, забудь про нас"**

Численні публікації останніх років, інформація ЗМІ, вже оприлюднені свідчення людей, котрим випала нелегка доля пережити голодовку, зрештою, закони, укази та заходи вищого державного керівництва підтверджують цей висновок. Поява фундаментальної колективної монографії "Голод 1932 - 1933 років в Україні: причини та наслідки" (К., 2003) та збірника "Голодомор 1932 - 1933 років в Україні: Документи і матеріали", які упорядкував Р.Піріг (К., 2007) значною мірою підвели ризик під багаторічним вивченням голодової катастро-

рофи. Проте це аж ніяк не означає, що тему закрито. Прикметно, що саме автори монографії - провідні українські фахівці з даної проблематики - закликають не припиняти відповідної роботи, бо вона "як і сама трагедія, є невичерпною".

Очевидно, що найменш вивченими продовжують залишатися регіональні аспекти голодового лихоліття. Саме специфіку різних регіонів України використовують представники антиукраїнських сил, аби бадьоро відрепортувати: "А в нас голоду не було!" і закрити тему. Не варто багато писати про те, навіщо це робиться. Краще нагадати, що існують документи, підписані найвищими посадовими особами держави, які зобов'язують керівників обласної та районної ланок приділити належну увагу цьому питанню. Існує і дещо більше: обов'язок перед пам'яттю наших, не таких вже й далеких у часі попередників, поглинутих безжальним молохом. Звичайно, що громадськість областей теж не повинна лишатися байдужою до висвітлення теми.

Чернігівщина не стала винятком із спільної для всієї підрадянської України трагедії. У відомому виданні В.Маняка та Л.Коваленко "33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал" (Київ, 1991) оприлюднено понад 50 свідчень уродженців Чернігівщини, які незаперечно доказували, що голод був і вони його тяжко переживали.



Експозиція Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, присвячена Голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині (Фото О.А.Михесенка)

З тих пір вивчення голодомору далеко пішло вперед, як у цілому по країні, так і в області. У покажчику відповідної літератури станом на початок 2000 року зафіксовано 6 384 позиції, з них по Чернігівщині - 61. Виданий у 2005 р. обласний бібліографічний покажчик подав уже 221 назву видань, в яких міститься інформація про голод на Чернігівщині. Упродовж наступних років цей список поповнився новими публікаціями.



Студьонова Людмила Валентинівна - співробітник кращознавчого відділу Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г.Короленка, упорядник довідника про голодомор на Чернігівщині

Робота по систематизації свідчень про голодомор, колективізацію, розкуркулення в краї, оформлених з дотриманням правил, що їх сформулювали вчені з Асоціації дослідників голодоморів в Україні: із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові, року народження, місця, де мешкав респондент у 1932 - 1933 рр., виявила, що вже опубліковано близько 800 свідчень мешканців сіл і міст у межах сучасної Чернігівської області. У поточному році має з'явитися ще один подібний збірник.

Наукова література, оприлюднення документів та скорботних розповідей очевидців дають змогу по-новому підійти до розкриття картини голоду у нашому краї, повніше відтворити події, що передували йому.

ПОЧАТОК КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Чернігівська губернія була заснована у 1802 р. До її складу спочатку увійшло 12 повітів: Борзенський (Борзнянський), Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Но-

вомиський (з 1808 р. - Новозибківський), Сосницький, Стародубський і Чернігівський. У 1803 р. було утворено ще 3 повіти: Кролевецький, Остерський і Суразький. До 1917 р. ніяких адміністративних змін не відбувалося. У травні 1919 р. Мглинський, Новозибківський, Стародубський і Суразький повіти були передані Російській федерації.

Чернігівську губернію ліквідували на початку червня 1925 р., коли в УСРР запровадили нову схему адміністративного поділу: село, район (замість волості), округа, центр. На території колишньої Чернігівської губернії було сформовано 56 районів і 5 округ.

Дві дисертації з економічної географії, захищені з розривом у 40 років: 1950 і 1990, - дають уявлення про економічне та демографічне становище краю.

Тут чітко виділяють три економіко-географічні райони - південний з лісостеповим ландшафтом і майже половиною орної землі області; північно-західний - 45% всіх лісових угідь та 30% орної землі і північно-східний відповідно 34 і 23 відсотки. На Чернігівщині немає значних міст, окрім обласного центру, переважає мережа невеликих міських поселень, які до революції зазвичай називали містечками. Населення мешкало переважно в сільській місцевості.

Життя чернігівського хлібороба ніколи не відрізнялося особливою заможністю: зернові культури не давали високих врожаїв, рятував "другий хліб" - картопля, розвивалося тваринництво, існувала стійка традиція культивування технічних культур - різних у кожній із вищеназваних зон.

Як і скрізь по Україні, сільський люд цупко тримався за землю, дотримувався усталених прийомів господарювання, був назагал байдуже (якщо не вороже) налаштований стосовно планів докорінної перебудови СРСР на соціалістичних засадах. У концентрованому вигляді останні зводилися, згідно з висновками відомого дослідника В.Марочка, до задоволення наступних потреб держави: "знищення соціальної бази "українського сепаратизму", ліквідації приватного сектору, утвердження державної організаційної форми сільськогосподарського виробництва з використанням дешевої і підневільної робочої сили, забезпечення умов для централізованого й абсолютно прогнозованого хлібопостачання промисловості, армії, військ НКВС, формування експортного фонду. Для ВКП(б) та особисто для Сталіна всі перелічені завдання були стратегічними, а основними тактичними завданнями початку 1930-х рр. стали обсяги і темпи хлібозаготівель".

Аналізуючи ситуацію, яку витворила нова політика на селі, відомий український філософ М.Попович гранично чітко і недвозначно сформулював основні її риси: "Суть справи полягала в тому, що масовим репресіям підлягали зовсім не куркулі. [...] поняття "куркуль" стало не економічним, а політичним. "Розкуркулювали" насамперед заможних; мета колективізації полягала в знищенні "середнього класу", незалежних виробників, які могли б опиратися терористичному режиму. Але цьому служила вся колективізація, не акція "ліквідації куркульства". Під останнім гаслом крилася не ліквідація якогось визначеного прошарку, а нещадний і масовий терор щодо се-

лянства в цілому, метою якого було посягти жах і назавжди зламати волю до опору мільйонних мас населення, змусивши якомога ширше коло активістів вмочити свої руки в крові, щоб ніхто не мав шляхів до відступу.

Основною і найнапруженішою "партійною роботою" на селі стало, таким чином, зовсім не утворення колективних господарств і залучення до них максимуму селян. Головне було в репресивній діяльності ОДПУ та сотень тисяч підключених до політичної поліції активістів, яка мала на меті *фізичне знищення величезної кількості ні в чому не повинних чоловіків і жінок, стариків і дітей*. [Підкреслення автора. - Т.Д.] Це був плановий геноцид. На фоні організованого жаху і стало можливим і навіть легким "створення колективних господарств".



«Перший хліб державі», а решта не має значення – з експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, присвяченій голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині (Фото О.А.Михєєнка)

Проте, ці справжні цілі трималися у секреті, навіть середня ланка партійно-державних функціонерів не завжди розуміла глибинну, істинну суть широко пропагованих перетворень. Тому й не дивно, що сумнозвісна сталінська модернізація аграрного сектору економіки звалилася на плечі розгублених селян, як сніг на голову. До аналогічних висновків можна прийти, проаналізувавши свідчення тих, хто пережив лихоліття 1933 р. Практично всі респонденти вважають, що голод був наслідком колективізації, що вона породила розкуркулення, непосильні здириницькі хлібозаготівлі, панування по селах жорстоких, брутальних і ненажерних, як саранча, «активістів», але в чому суть колективізації, в чиїх інтересах вона здійснювалася такими нелюдськими методами, чи

мала якісь позитивні наслідки – сказати не можуть. Іншими словами, «добро-вільне об'єднання селян-одноосібників у великі колективні господарства» – міф, за яким приховувалися справжні цілі партійно-державного курсу, котрий повністю ігнорував інтереси селянства, більше того, свідомо і цілеспрямовано приносив їх у жертву досягненню мети – у стислі терміни перетворити СРСР у індустріально-аграрну державу.

Отже, бачення сенсу колективізації «верхами» і «низами» – це погляд з принципово різних позицій: тих, хто відбирав, мордував, і тих, хто всіма силами опирався грабунку, захищаючи своє майно, людську гідність, саме життя.

Ми не будемо цитувати відповідні фрагменти із партійних і радянських документів. Колосальна кількість їх оприлюднена і дає повне уявлення про те, якими методами селян заганяли до колгоспів. Зауважимо лише, що колективізація – це не тільки сільська політика. Так, відомий український історик В.Культчицький у книзі «Голод 1932 – 1933 років в Україні» вказує на тло, на якому вона реалізувалася: **«Встановлення нереальних планів, назване самим Сталіним «підхльостуванням» країни, переслідування технічної інтелігенції за звинуваченнями у «шкідництві», педалювання «куркульської загрози» на селі, чистка лав державної партії від усіх, хто не бажав бездумно виконувати директиви вищих органів, – все це створювало атмосферу істерії, в якій тільки й можна було здійснювати кампанію суцільної колективізації».**

Подивимося, як це крайнє загострення суцільного життя проявилось на Чернігівщині. Ще напередодні «великого перелому» на місцях розпочинають низку заходів, яка має на меті з точки зору здорового глузду одне: посяяти ворожнечу у селі, нацькувати на так званих куркулів неможливі. Чернігівський окрвиконком звітував ВУЦВК УСРР про землевпорядкування на користь «бідняцько-неможливічких мас» і організацію «віддалених виселків для заможних селян». У ході акції перерозподілили 7000 га, довівши в середньому розмір бідняцьких господарств до 4,3 га. Пересічне куркульське господарство з угіддями визначалося у 9,9 га. Оці 5 з половиною гектарів малородючих земель стали причиною загибелі цілих родин, свого роду вододілом життя та смерті.

Коли зверху пролунали вказівки щодо суцільної колективізації, то в багатьох районах місцеве керівництво стало, з одного боку, на шлях залякування селян, а з іншого, оказамилування. Так, у с. Серединка (тепер Чернігівського району) за колгосп проголосувало тільки 174 селяни із 854, хто мав право голосу, що аж ніяк не завадило голові Олишівського райвиконкому відрепортувати, що село «перейшло на суцільну колективізацію». Аналогічна ситуація склалася у селах Олишівка і Ладинка. Найбільш дійовим засобом змусити селян писати заяву до колгоспу стала загроза розкуркулення.

Сам Сталін націлював своїх слухняних виконавців на активніше його впровадження. Виступаючи у грудні 1929 р. на конференції аграрників-марксистів вождь, як відомо, заявив: *«Тепер розкуркулювання в районах суцільної колективізації не є вже простий адміністративний захід. Тепер розкуркулюван-*

ня становить там складову частину утворення колгоспів. Знявши голову, за волоссям не плачуть». Цей моторошний зразок гумору вождя дає ключ до розуміння, як насправді виглядала ліквідація куркульства як класу.

Провідні сучасні історики, зокрема, С.Кульчицький, мають всі підстави вважати: **«Радянська влада всерйоз готувалася до здійснення колективізації терористичними методами. Основним було обрано метод «ліквідації куркульства як класу».** **«Сумна доля «куркулів» повинна була залякати всіх інших».** Протягом 1928, 1929, 1930 та в січні – травні 1931 рр. органи ДПУ заарештували в Україні 49 754 куркулів. Ми не маємо узагальнених даних про заарештованих у нашому регіоні, але, вочевидь, арешти мали місце і носили масовий характер.

І все таки найповнішу, емоційно забарвлену картину дозволяють відтворити спогади простих людей.

Мешканка с. Липове (Талалаївський район) М.А.Арсієнко розповідала: *«Було мені тоді 9 років. Жили недалеко від Нинового (сусіднє село) і тому у колгоспі ніхто з сім'ї не робив. Життя було дуже тяжке: накладали великі податки. У нас уже й зерно все вимели з комори, а тут знову—давай гроші. Повинні ми були заплатити 20 рублів, а їх не було. Прийшли до батька требувати гроші. У бригаді були Гусаров Федір (головний), Бабій Іван, Довгаль Матвій. Зайшли в хату і до батька: «Давай гроші, а то виженемо тебе, куркуля, з хати». А він їм і каже: «Де я вам візьму їх? Нема. Такого налогу я заплатити не можу». Гусаров став насміхатися: «Розз'являй рота, так я тобі хоч плюну туди». Батько ухопив його за шиворот – й у двері. Вийшов скандал. Батькові погрожували тюрмою і навіть розстрілом. І через це він утік.*

А нас – трьох чоловік – вигнали з хати. Прийшли активісти, борці з 'їли, вареники теж забрали, понатихали у кишені. З собою нічого не дозволяли брати. Брат торбинку квасолі взяв, відібрали її, штовхнувши його у сніг. Маму Бабій ухопив за кожуха і вона через три східці покотилася на сніг. Дітей теж кидали. Забрали у нас хату, сарай і хлів, клуню, комору, погріб, 2 гектари землі, а також корову, коняку і лоша, свиню і курей. Хату продали на торгах, її купив брат Довгалья і жив там. Згадую, як ходили до колишньої своєї хати, де були нові господарі, попросить яблук (сад був великий і гарний), так жінка не дала – вигнала».

Про свавілля і повну відсутність об'єктивних критеріїв у визначенні куркульських господарств йдеться в одному з численних листів до Голови ВУЦВК Г.Петровського. Його автор «бувший батрак, червоний партизан, викладавець» фізики у київському вузі писав у лютому 1932 р., що його батька, теж червоного партизана, розкуркулили у с. Червоний Колодязь Ічнянського (тепер Ніжинського) району. Привертає увагу неймовірно брутальна форма типового, на жаль, дійства: це був *«наскок цілого десятка «цирих» революціонерів. Ламають клуню, грабують все у хаті, забирають картоплю, тягнуть з погребя уже кислу (з бочки) капусту, висипають з рукавиць тионо, заби-*

рають готові 3 пуда наколотих для палива дров. Розгромляють хуже, аніж гетьманська банда у 1918 р. Гетьманська банда [...] забрала лише одну коняку та одіж за те, що я і батько були партизани. Щирі ж «революціонери» забрали все: корову, кобилу, 4 вулики, картоплю, як кажуть, усе «під мітлу». Таких історій – море, за кожною з них людська трагедія і як віддзеркалення – людські ницість, підлість і жорстокість.

До речі, у назвах новостворених колгоспів, члени яких почували себе господарями у відібраних хатах, хлівах, клунях, дуже часто фігурує епітет «червоний». Відомий на Чернігівщині письменник і публіцист В.Шкварчук знайшов навіть назву «Червоний багнет». Дійсно, у переносному значенні кожний колгосп став багнетом, чіє вістря спрямовувалося у саме серце українського селянина. Породження фантазії якогось безвісного ентузіаста колгоспного будівництва дуже вдало характеризує саму сутність партійно-державної політики на селі.

Справді, діяльністю активістів керувала вся потужна державна машина СРСР. Чинивий люд із шкури ліз, щоб переламати настрої по селах. Досить часто з метою залякування селян, вилучення із сіл осіб, котрі з точки зору влади становили загрозу для її планів, використовували судову систему. Так, 23 червня 1930 р. у с. Гнилиця (тепер Знам'янка Прилуцького району) на закритому судовому засіданні розглядалася справа чотирьох «куркулів», їм інкримінували тероризування сільського активу, підпал клуні з фуражем, антирадянську агітацію і створення «контрреволюційного угруповання», яке й скоїло всі вищезазначені злочини. Всі отримали по десять років суворої ізоляції, конфіскацію майна, заборону мешкати на батьківщині протягом 5 років по закінченню терміну ув'язнення. В окремих випадках навіть показові суди влаштовували над тими селянами, котрі не могли виконати планів хлібоздачі. Куркулів с. Більмачівки Бахмацького (тепер Ічнянського) району судили 27 жовтня 1930 р. Їхні запевнення, що хліба немає, викривали пильні свідки, які підгледіли, куди ховали зерно. На неплатників чекала сувора кара, а бідняки й середняки начебто раділи з присуду й просили «улаштувати процеси над рядом куркулів, що не виконують законів радянської влади».

І все-таки успіхи були незначними, що знайшло своєрідне відображення і на сторінках місцевої преси. Всі три округи сучасної Чернігівщини були аграрними, але Ніжинщина і Прилуччина (до складу останньої входило і декілька районів сучасної Полтавщини та Київщини) відносилися до тієї зони, де колективізація, принаймні, у декількох районах мала стати суцільною, тому їхні газети були переповнені відповідною інформацією. Хоча 1930 р. суттєво вплинув на тематику окружних газет: чернігівської «Червоний стяг», ніжинської «Нове село» та прилуцької «Правда Прилуччини», але переважна частина публікацій про хід колгоспного будівництва, закликів до об'єднання в колгоспи припадає на дві останні. Як завжди, успіхам перешкождали різні вороги, з поміж яких на перше місце висувуються куркулі.

Впровадження «нового життя» відбувалося на тлі грандіозної навали на

село: морального і часто фізичного знищення «куркуля», безпрецедентного насильства проти українських хліборобів в цілому, що полягало у втягуванні селянства за допомогою різних методів до так званого колгоспного будівництва, викачуванні коштів для індустріалізації і дострокового виконання (за 4 роки) першого п'ятирічного плану, обкладання непосильними податками, вилученні хліба тощо. Саме на досягнення цих цілей були спрямовані сили партійних, комсомольських, радянських та профспілкових органів і в нашому краї. Читаючи тогочасні документи, практично неможливо встановити, де закінчувалася одна гілка влади і розпочиналася наступна. Це був тотальний наступ, якому підпорядковувалося все інше.

Складається враження, що місцева влада й сама не уявляла, як організувати колгоспне виробниче життя, а тому втішалася формальним їх заснуванням. Зате з неймовірним ентузіазмом боролися з куркулями. Пильні сількори невинно викривали їхні підступні наміри. Деякі з дописів відрізняються дріб'язковістю, за якою, очевидно, приховується рідкісний цинізм і прагнення звести особисті рахунки. Так, «Комсомольці» з села Щаснівки (Ніжинська округа) повідомили, що місцева вчителька Страдомська «до дітей попів, дяків, куркулів більш прихильна, ніж до бідняків. Учневі-бідняку Тулиголовцю не допомогла розв'язати математичного завдання, а попову дочку запрошує до себе додому і підучує». Цей донос, вміщений у рубриці «Виявляємо шкідників», започаткованій газетою «Нове село», був далеко не поодиноким. Від ніжинців не відставали і їхні колеги в інших округах. Здається, що суспільство охопила манія викриття і доносительства. Сількор «Незаможний» надіслав до «Червоного стягу» повідомлення, що в Чернігівському сільськогосподарському технікумі навчається син куркуля із с. Буди Олишівського району. Юнака виключили із навчального закладу. На Прилуччині багато уваги приділяли, крім боротьби з «глитаями», антирелігійній «роботі», про яку писали у рубриках типу «Руйнуємо фортеці облуди, темряви, нищимо кубла класового ворога»: «робітники спілки будівельників у Прилуці [...] оголосили збір ікон. За один день знесли у клуб понад 2 сотні «богів», щоб знищити їх і остаточно порвати з релігією», – писала «Правда Прилуччини».

Ставка найчастіше робилася на молодь: комсомольців прагнули будь-якою ціною відірвати від родини, звичного середовища, використати як таран для руйнування підвалин селянського побуту. Такими методами створювали ту атмосферу істерії, загальної підозри, недовіри, страху, непевності у завтрашньому дні, що якраз і сприяла ловлі риби у мутній воді. Всіляко заохочувалося зречення батьків із так званих «колишніх людей», куркулів, одноосібників, служителів культу. Газети залюбки друкували документи на кшталт: *«Пориваю з батьком попом. Після довгих суперечок з батьком, що попує в с. Варва, щоб він покинув попувати, я переконався, що батько релігійний фанатик і на нього ніякі докази не впливають. Пориваю будь-який зв'язок з батьком, бо він заважає будувати соціалістичне суспільство, бо він ворог»*. Далі йдуть прізвище та ініціали. Один з наступних номерів газети «Правда Прилуч-

чини» вмістив зречення і самого варвинського священика, але чи вдалося зв'язати докупи так підступно розірвані сімейні узи?

Вихідцям із соціально благополучних сімей багато чого прощали. Навіть незнання азів політграмоти не вважалося підставою для виключення чи догани для тих, хто був членом комнезаму. Син бідняка, член Свидовецького осередку (Бобровицький район), відповів тільки на два із 8 запитань, поставлених комісією: «Яку участь приймав у громадській роботі?» і «Що вище на селі С.Р. [сільрада] чи КНС?» – відповідно: «Працюю по колективізації» та «КНС». На інші питання, які не виходили за межі мінімуму політпросвіти: «Що таке нова економічна політика або неп?», «Що таке КІМ, КП(б)У, ВКП(б)?», «Чим комсомолець мусить відрізнятися від позапартійної молоді?», «Що сказав Ленін на 3-му з'їзді комсомолу?», «Що таке конституція?», незмінно отримували відповідь «Не знаю». Його, зрештою, виключили, але за зв'язок «з чужим елементом», «п'янку» і «фуліганство».

Молодь, особливо студентську, часто використовували для різних акцій на селі. Так, вакації («перерва») у Чернігівському технікумі «вогнетривалого» будівництва розпочалася 25 березня 1930 р. Близько 200 студентів виїхало на село, щоб допомогти громадським організаціям зламати опір куркулів. Ніжинський ІНО у середині січня цього ж таки року направив десант своїх студентів по селах у кількості 7 «ударних груп» по 10 осіб у кожній для організації осередків безвірників.

Зовсім не випадково всі наявні пропагандистські засоби, організаційні можливості були використані для того, щоб розколоти село. З Кремля лунали заклики посилити наступ на куркулів. Саме це слово «куркуль» набувало загрозливого значення. Очевидно, що не менше важив для затятих колективізаторів і селянський рух опору. Лякаючи розкуркуленням, компартійна влада, гнала селян до колгоспів, але на перших порах затяті колективізатори отримали селянський рух опору.

ПРОТИДІЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

У роки громадянської війни і тривалий час по її закінченні Чернігівщина, як відомо, перетворилася на один із важливих центрів селянської війни. П.Ісаков нарахував у краї 25 повстанських загонів, інформація про діяльність яких відкладалася в архівних документах. Усій Україні стали відомі імена отаманів Ангела, Галаки. Партизанський загін Степана Несукая діяв у 1924 р. у Сосницькому, Борзнянському, Конотопському районах. Його напади були досить дошкульними для радянської влади: повстанці зуміли взяти на абордаж пароплав, що рухався по Десні, обстріляли потяг, вступали в бій із загонами озброєної міліції. Інформація про цей загін була оприлюднена у газеті «Наш вік» (Торонто, Канада) у 1950 р.

С.Кульчицький вважає, що керівництво ВКП(б) добре розуміло, що

здійснення суцільної колективізації можливе лише «за допомогою силових засобів», відтак було проведено масове вилучення зброї. Український поет і громадський діяч І. Качуровський звернув увагу, що навіть собак по селах постріляли. А ще село «систематично розколювалося за майновою ознакою». Органами партійно-державної влади розпочалося brutальне цькування так званих куркулів, яких вивели до перших рядів численних категорій ворогів народу і прагнули повністю винищити, попередньо ізолювавши від сільської громади.

Як би ретельно не виявляли «політичних бандитів», зрозуміло, що по чернігівських селах було приховано чимало зброї, та й людей, які добре володіли нею, вистачало. Тому не важко було спрогнозувати реакцію селян на початок наступу на односібників. Уже у 1928 р. по селах Прилуцької округи було вчинено 6 убивств і 10 замахів на сільських активістів. «Куркулі» поширювали прокламації та листівки з погрозами. Звичайно, повної довіри така інформація не викликає, бо сільські злочини могли і не носити політичного характеру, проте й заперечувати численні факти незадоволення селян неможливо.

Ще раз звернемо увагу на ту обставину, що для сільського загалу (за виключенням купки комнезамівців та партійців і, звичайно, люмпенів, котрі прагнули пожитися за рахунок чужого добра), ідеї колективізації були повністю ворожими і настільки далекими, як далекою була Наталка Полтавка від Рози Люксембург (порівняння Д. Донцова). Не можна собі навіть уявити такого вправного агітатора, який би умовив тверезомислячих, практичних сільських дядьків добровільно відмовитися від того, що складало сенс їхнього існування – землі, худоби, реманенту, господарства. А оскільки прислані із міста робітники і самі до пуття не знали, навіщо так уже потрібно було засновувати те колективне господарство, і як воно має виглядати на практиці, то основними їхніми аргументами були матюки, перемішані з погрозами та нагани. Отож, соціальне напруження на селі аж зашкалювало.

Оприлюднені В. Шкварчуком матеріали із секретних архівів та й інші джерела засвідчують наявність на Чернігівщині потужного руху опору. У них зафіксовано численні прояви невдоволення діями радянської влади на місцях і в центрі області. Це – лайки, погрози, прокльони, уїдливі репліки на адресу більшовицького керівництва, якісь, на перший погляд, зовсім уже безглузді вчинки, котрі б могли викликати сміх, коли б за ними не стояли горе, відчай, безнадія.

Як влада не чистила комсомольську молодь, але викоренити у всіх дух непокори, прищеплені від діда-прадіда уявлення про споконвічні селянські цінності не змогла. Студенти Холминського сільськогосподарського технікуму (тепер Корюківський район) створили неформальну «нашу плеяду» і випускали листівки із закличками до селян не поспішати до колгоспів: *«Наближається час перевероту – будете вільними, потерпіть трішки!»*.

Оприлюднені відомості і про збройний опір початку ненависної колективізації, а потім вбивства, побиття, підпали активістів і найбільш запопадливих

колгоспних керівників. На жаль, досить важко виокремити справжню інформацію про замах та терористичні акти від пропагандистської тріскотні, якою були переповнені шпальти тодішніх газет. Так, «Правда Прилуччини» за 25 січня 1930 р. вмістила досить беззмисловну замітку під гучним заголовком: «Поклали край завидівській глитайсько-терористичній зграї». Хто до неї входив і головне, що вона накоїла, дізнатися з тексту неможливо. Трохи більше інформації у іншій замітці з цієї ж газети: на початку січня 1930 р. завершився суд над учасниками «сокиринської петлюрівсько-терористичної організації». Отаманом у них був Андрій Лісовий. 13 учасникам винесли вирок: розстріл. Знову ж таки не можна зрозуміти, за що прирекли на смерть цих людей. Складається враження, що суспільну думку націлювали на сприйняття самого слова «куркуль» як законну підставу для смертної кари. Городнянська районна газета «Комунар» поінформувала читачів про вбивства голови колгоспу у с. Дібровному, уповноваженого райкому партії у с. Хрінівка, міліціонера у с. Бурівці. Очевидно, що кожний такий факт використовувався для наступу на селян. Ось як колективізували с. Здрягівку цього ж району (зберігаємо стиль і висновки сучасних авторів): **«На кожну вилазку класового ворога партійні та комсомольські організації, преса відповідали посиленням організаторської і політичної роботи серед селянства, рішучим наступом на куркуля. Так, після вбивства в Здрягівці комсомольця І.М.Кравченка редакція «Комунара» та райком комсомолу відрядили в село свої ударні бригади, провели там кілька зборів селян, організували «червоних сватів», обходили з ними двори бідняків та середняків. До колгоспу вступили майже всі господарства. Повідомлення про це газета надрукувала під заголовком «Суцільна Здрягівка».** Прямим контрастом до цього ідилічного сюжету можуть бути матеріали про справжнє ставлення активістів до «класового ворога», вміщені у довідці заступника голови ДПУ УСРР К.Карлсона «Про випадки самосудів в районах України» від 26 червня 1933 р. Так от, у с. Рижики Чернігівського району у травні 1933 р. *«за ініціативою групи активістів колгоспів були проведені обшуки у 7 бідняків одноосібників, запідозрених у крадіжках коренеплодів. У одного із них при обшуку виявили викопану картоплю. Активістами були затримані 5 чол. (2 при обшуку зникли). Затриманих доставили до клуні колгоспу, де забили кіллям й залізними прутами, внаслідок – всі 5 чол. вбиті. На наступний день було організовано пошук тих, що сховалися... Останніх затримали в лісі, доставили в комору колгоспу і також вбили. Ініціаторами і учасниками самосуду були 9 активістів-колгоспників».* Отже, якщо крадіжка картоплі викликала таку лютю, то можна собі уявити, що творили «червоні свати», коли вбивали одного з них.

Взагалі донесення ГПУ виглядають значно змістовнішими і відвертішими у порівнянні з інформацією тодішньої преси. Одне з них, у якому розповідається про повстання жителів с. Боршна 30 травня 1930 р., вперше було опубліковано в прилучській газеті «Світанок над Удаєм» (1994, № 9). *«На сільських зборах селяни висунули такі вимоги: відкрити церкву, звільнити*

з в'язниці священика, повернути висланих куркулів, закрити сільраду, розігнати колгосп.

Після цього натовп у кількості 250 чоловік вирушив на місто Прилуки з гаслами «Зруйнуємо в'язницю, не залишимо каменю на камені». У першій шерензі йшов голова сільської ради. Біля с. Дідівці ми зупинили натовп. Повернувшись у село, організатори виступу відрядили гінців у сусідні села за підмогою. О 1-й годині ночі 30 травня наш загін у кількості 70 чоловік таємними шляхами зайняв с. Боршину. Ми оточили церкву, де був штаб заколотників, на дзвіниці вдарив дзвін. На дзвін почали сходитися селяни, які оточили наш загін. Одночасно з обох боків почалася стрілянина. Було зроблено близько 100 пострілів. З невідомі особи протягом години відстрілювались в яру. На другому кінці села спалахнула клуя. Натовп вигукував: «Бий бандитів. Геть радянську владу. Хай живе царат». Було побито 3-х міліціонерів і комсомольця. Ми відбили їх у селян і пострілами у повітря розігнали їх. Заарештовано 25 організаторів заколоту».

Не минула Чернігівщину і хвиля так званих «бабських бунтів». У с. Шесто-виця Чернігівського району натовп селян, близько 500 осіб, «переважно жінок», напав на бригаду, що вилучала майно у куркуля, відібрала всі речі і побила бригаду». Аналогічний випадок мав місце в с. Красний Колядин (тепер Талалаївського району). Ще й сьогодні жителі с. Рогізки Сновського (тепер Щорського) району пам'ятають про знаменитий виступ місцевого жіноцтва, які декілька днів не допускали в село представників влади.

Одне з найбільш відомих повстань, яке відбулося в початковий період колективізації і одержало значний резонанс, – повстання під проводом Я.Рябченка. В українському незалежному часописі «Неділя» (Німеччина, 1951, ч. 13) В.Скуйбіда вмістив статтю про цю подію, у котрій легенди тісно переплітаються з дійсністю. Зокрема, автор прагне показати свого героя свідомим борцем проти більшовицького «ката». Колективізація і масові розкуркулення відкрили йому очі: він побачив, що **«власними руками допомагав одягати московське ярмо на свій народ»**. Далі йдеться про встановлення контактів з 21-м чернігівським територіальним полком, курсанти полкової школи якого під командою майора Губаренка нібито відмовилися воювати з повстанцями і перейшли на їхній бік. Щоб придушити повстання, з Москви була надіслана дивізія внутрішніх військ. М.Вербицький у книзі «Найбільший злочин Кремля» (Лондон, 1952) теж згадував про це повстання, яке **«навесні 1930 року» охопило Городнянський, Ріпкинський, Сновський, Менський та Сосницький райони**. І далі автор повторює версію про те, що надіслана з Москви дивізія **«оточила райони повстання з боку Гомеля, Бахмача, Чернігова та задушила його в найжорстокіший спосіб»**. Набагато реалістичною виглядає ця ж історія в інтерпретації В.Шкварчука.

Яким Рябченко – уродженець с. Тупичів Городнянського повіту – був свого часу більшовиком, червоним партизаном, головою сільради, міліціонером, і навіть чекістом, але така зразково-показова кар'єра зрештою увірвалася, і він

знову почав господарювати на селі. Як і багато інших селян, колишній партизан сприйняв колективізацію як брутальне і нічим не спровоковане зазіхання на добро і свободу хліборобів. У Рябченка знайшлося чимало однодумців по селах Городнянщини, серед них багато колишніх червоних партизанів, чиї сподівання на радянську владу розвіялися швент. У Писарівському лісі зібралося 300 – 400 повстанців. Найбільшою їхньою проблемою був брак зброї. Вирішальний бій із загonom міліції, направленим із Городні, стався 28 червня 1931 р. Сам Рябченко був тяжко поранений і потрапив у полон. Його та ще 17 повстанців засудили до смертної кари.

У зв'язку з цим повстанням В.Шкварчук оприлюднив ще одну інформацію, яка стосується значно пізнішої доби. У вересні 1989 р. Чернігівська обласна прокуратура реабілітувала усіх причетних до цього повстання, але у березні 1991 р. скасувала свою постанову як помилкову, бо Рябченко та його товариші начебто все-таки були бандитами. Так і повисло в повітрі це питання, ким же були повстанці проти колгоспного, як тоді часто обурювалися селяни, кріпацтва, борцями чи кримінальними злочинцями. Пора вже остаточно визначитися щодо трактування цього феномену. І ще один момент: не тільки вищезгадані публіцисти із діаспори, але й С.Кульчицький писав про те, що на Чернігівщині селянські повстання придушувалися регулярними військами. Отже, на часі ретельне вивчення цього питання.

Вже оприлюднені документи засвідчують, що цей рух досить глибоко позначився на житті городнянського села: у березні 1932 р. Київський окружний суд у м. Городні судив матір і сина Овчарів. Матері було 63 роки, вона неписьменна і «несудима». Її молодий син (парубку всього 19 років) характеризувався вкрай негативно: попри те, що Овчарів вважали можливими (у вирокі перераховується все майно, включно з чотирма «штуками» дрібної рогатої худоби), зазначається, що у 1928 році хлопця судили за хуліганство, а в 1931 р. він «перебував у банді Рябченка». Далі виясняється, що вся заможність невеличкої родини уже в минулому: їхнє майно описане за «невиконання державних зобов'язань». У селян викликало природне обурення «вилучення» (так делікатно названо грабунок) сільським активістом П.Чехом – бригадиром по «виконанню різних політично господарчих кампаній – «деяких речей та одяг із скрині». Суд поспішив виправдати грабіжника, заявивши, що це зроблено «за невиконання твердих завдань по хлібозаготівлі». Стара мати лаяла бригадира, а коли у нього підпалили клуню, то звинуватили Овчарів. Сину пригадали його «бандитське» минуле і запроторили на 8 років до виправно-трудових таборів, а мати одержала 2 роки. Щоправда, Верховний суд УСРР, розглянувши касаційні скарги родини, все-таки відмінив рішення про покарання сина, бо жодних доказів, окрім свідчення Чеха, що юнак перебував у банді, не виявили. Це показує, як цинічно маніпулювали різні пройдисвіти страхом влади перед повстанським рухом.

Ось так діяла радянська судова система: вона виправдовувала будь-які злочини, вчинені «своїми» і була нещадною до класово чужих елементів. Навіть у випадку, коли викачування хліба і заганняння до колгоспу перетворювалися на кривавий терор з боку сільських активістів, жертвами якого ставало населення цілих сіл, і судова система мусила хоч якось реагувати на ці злочини, то вирокі були напрочуд м'які, а, головне, нерідко й не виконувалися.

З іншого боку, будь-який вияв протесту нещадно карався. Так, у січні 1933 р. згідно з постановою судової слідчої бригади облпрокуратури за фразу: «колективізацію роблять для панщини, щоб ми були раби» – було розстріляно, 50-річного інваліда, безрукого Омелька Дігтяренка.

Все це ніяк не означає, що злочинів проти найбільш заповзятих активістів «колгоспного руху» не було. У газетах за цей ж рік часто трапляються повідомлення про винесення смертних вироків за вбивства активістів та колгоспного керівництва, підпали і т. п. Але докази, що злочини чинилися на «класовому ґрунті» практично відсутні. Історики запевняють, що була настанова зверху: всі подібні випадки трактувати виключно, як куркульський терор.

Селянський рух був неорганізованим і стихійним і вже тому програвав державним структурам, котрі діяли за єдиним планом. Політичні партії, ідейні течії українства, лідери, котрі могли б згуртувати народ, очолити його, програвши в ході революції 1917 – 1921 рр., опинилися у вигнанні, потрапили до в'язниць та концтаборів, багато хто загинув.

Щоправда, були випадки, коли партійні функціонери середньої ланки виступали проти аграрної політики партії. 38-річний комуніст, завідувач оргвідділу Носівського райкому КП(б)У Володимир Яременко відкрито протестував проти розорення селян і закликав своїх однодумців до виходу з партії. Із зібраних ОГПУ свідчень випливає, що він практично усунувся від проведення хлібозаготівель у с. Лихачово, куди його направили на початку листопада 1932 р. Він нібито говорив своїм колегам: *«Хлібозаготовки настільки непосильні, що їх никакими способами виконати нельзя. У крест'янина требуешь хлеб, а сам знаешь, что хлеба у него нет. Все это к хорошему не приведет. Я не могу идти против масс. Крестьянство плачет от проводимой политики»*. Бунтар збирався здати свій партійний квиток, але, ймовірно, був заарештований раніше. Його демарш набув широкого розголосу в республіці. В.Яременка було зразково покарано. Його прізвище згадувалося навіть у сумнозвісній постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та у Західній області серед імен *«Арестованных изменников партии на Украине как организаторов саботажа хлебозаготовок»*, яких керівники партії та держави зобов'язували: *«передать суду, дав им от 5 до 10 лет заключения в концентрационных лагерях»*. Через цей виступ і весь партапарат та державні органи Носівського району потрапили на «чорну дошку» ОГПУ та ЦК КП(б)У. На початку січня 1933 р. обласна газета «Більшовик» помістила замітку під промови-

стою назвою «Костюченко – ворог робітничої кляси». Це, як виявилось, колишній член Носівського бюро РПК і голова райпрофради, який не тільки не зумів організувати хлібозаготівлі у с. Коломійцевці (35% до плану), але й «не розпізнав «запеклого класового ворога – Яременка». Невдачу вже вигнали з партії, зняли з роботи, але авторові допису ще хочеться крові – мало покарали.

Щойно опубліковані дані ДПУ УСРР «про протидію хлібозаготівлям з боку комуністів і комсомольців у серпні – листопаді 1932 року» показують, що у Чернігівській області факти виступів проти лінії партії мали місце у 42 селах і 20 районах. У них звинувачувалося загалом 73 партійці і комсомольці. Цікаво, що 19 особам інкримінували відмову від виконання планів по хлібозаготівлі, і практично всім (70 чоловік) приписували «опортуністичні настрої».

Репресивні органи оперативно реагували на подібні факти «порушення партійної дисципліни» і несанкціонованого спілкування з «ворогами народу». Чим закінчувалися такі доноси, добре відомо.

І все-таки спроби привернути увагу до неподобств на місцях були непоодинокими, хоча жодних натяків на організованість не можна виявити. Деякі комсомольці як, наприклад, наш земляк з с. Осіч Бахмацького району вісімнадцятирічний А.Бурдюк написав листа-скаргу до Наркомату робітничо-селянської інспекції, обурений побаченням у Бахмацькому та Коростенському (це Житомирщина) районах: тут *«ходять сотні голодних людей...»*. Але разом з тим, він вважав (настільки широко, важко судити), *це «робота контрреволюційної організації»*.

Варто ще раз наголосити, що побоювання влади щодо масових повстань не справдилися. Історик В.Марочко називає принаймні три причини, які дають відповідь на питання «чому народ не повстав»: **по-перше, «селян штучно поділили на бідняків, середняків і куркулів, зіткнули їх між собою на «класовому фронті»; по-друге, розгортанню повстанського руху завадив голод. Нарешті, державний терор був такий потужний, що будь-які спроби виступів негайно придушувалися.** Ця проблема ще не знайшла свого наукового розв'язання на Чернігівщині, зокрема, слабо вивчений повстанський рух на початковому етапі колективізації.

ЧЕРНІГІВЩИНА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

На жовтень 1931 р., як відомо, суцільна колективізація в Україні була завершена. Але обнадійливі (для радянської влади) показники стосувалися в основному степової та лісостепової зон. У прикордонних районах та на Поліссі вони не виглядали такими переконливими.

Та обставина, що колективізація у регіоні набула дещо дивної форми:

більшовики немовби примірялися до поліського села, з якого боку його краще проковтнути, але не поспішали із вирішальним стрибком, що взагалі-то для них не характерно, може мати декілька пояснень. По-перше, влада не володіла достатніми силами для здійснення суцільної колективізації по всіх округах одночасно. Наявні кадри були кинуті на райони з потужним зерновим виробництвом. Тому поки що мусили вдовольнитися далеко не блискучими результатами: у 1932 р. до 15-річчя «Жовтневої революції» – було колективізовано близько 50% усіх селянських господарств. Динаміка росту колгоспів вимальовується наступним чином: на 20 лютого 1930 р. в них об'єднали 12% селянських дворів від загальної кількості господарств, на березень 1931 р. відповідно 25%, а в жовтні цього ж року – 33%. У 1932 р. посіви одноосібників хоча й не на багато, але перевищували обсяг колгоспних посівів.

У залежності від того, в яку регіональну категорію потрапляв той чи інший район, визначали і його місце у ході колективізації. Так, Варвинський район входив до складу Лівобережжя. На 10 квітня 1931 р. у ньому було колективізовано 46,8% селянських дворів і він потрапив до числа відстаючих, бо не дотягнув до 50 відсотків з гаком, а Ічнянський район із зони Полісся за показник 46,9% був відзначений серед кращих.

Жодної привабливості в очах селян і навіть новоспечених колгоспників праця в колгоспі не мала, бо забезпечити сталим заробітком не могла. Відтак склалася ситуація, контури якої чітко окреслено в одній із останніх робіт В.Кульчицького: **«Держава знайшла сили, щоб загнати селян у артілі, але не спромоглася у перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що їхня праця на колгоспних полях не компенсується державою. Тому їхні трудові зусилля зосереджувалися на тому, що вони встигли відвоювати у держави в 1930 р. – присадибній ділянці Тут вони працювали з ентузіазмом, присадибна ділянка хоч якоюсь мірою рятувала їх від голоду».**

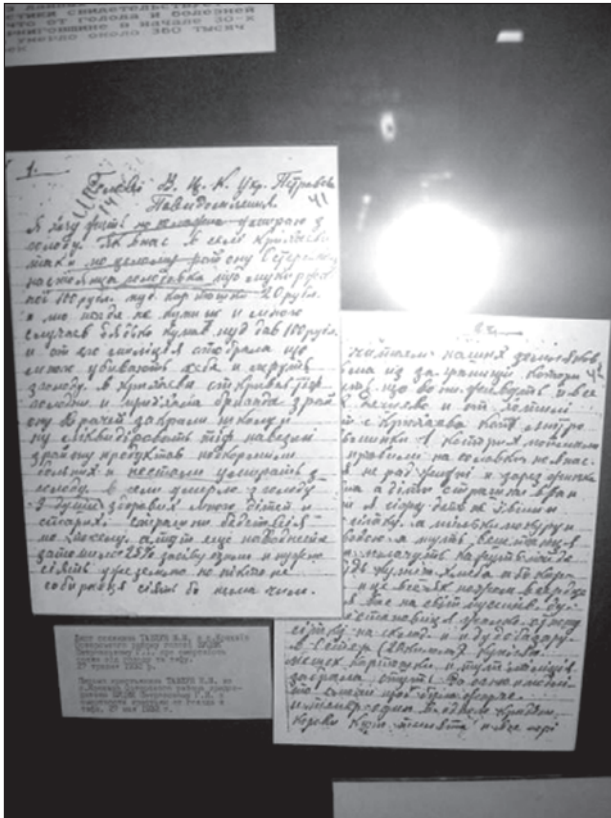
Владні органи, покликані здійснювати контроль за виробничим процесом у колгоспному секторі, пробували розібратися, які ж прибутки одержали колгоспники, але зазначивши, що начебто у Новобасанівському районі вартість трудовдя 1 крб. 60 коп., а в Прилуцькому – 1 крб. 03 коп., відмовилися від наміру через недосконалість та запутаність обліку праці. Пильні сількори, які, мабуть, були щиро переконані, що колективізація здійснювалася в інтересах незможних селян, зустрічаючися з протилежними фактами, обурювалися: *«В с. Шаповалівці Борзнянського району Конотопської округи в СОЗі «Переможець» правління цього СОЗу Мажара К., Ященко Н. та голова сільради Розинка тільки й роблять що пиячать, а наймити в СОЗі ходять босі та голі, нікому за них турбуватися».*

З іншого боку, керівництво мало тільки один засіб заохочення незаможників – дивитися крізь пальці на грабунки, мародерство, знущання, які вони чинили на селі. Це був одночасно і спосіб «кров'ю» прив'язати до себе людей. У книжці В.Шкварчука наведені огидні й моторошні факти про знущання активістів с.Вовчок Олишівського (тепер Козелецького) району. 11 «бідняків» тримали у страху мешканців села не гірш яких-небудь бандитів на «дикому заході». Складається враження, що, мордуючи людей, вигадуючи все нові види катувань, вони й забули про високу мету – забезпечити заможне життя, а просто задовольняли свої примітивні, ниці бажання. Хоча газета «Молодой Коммунар» і вихваляла їх за «соціалістичні методи роботи», але зрештою вовчківських активістів таки засудили, хоча навряд, щоб вирок був надто суворим.

Зазнавши поразки у спробах навести лад у колгоспному виробничому житті колгоспів, численні уповноважені у поєднанні з сільським активом заходилися ще з більшим завзяттям виконувати плани хлібозаготівель і розкуркулювати селян, які не хотіли записуватися до колгоспів, або ж чимось викликали незадоволення у нових господарів села.

Зберігся унікальний документ (копія його експонується в Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського) – лист селянина с. Крехаїв Остерського (тепер Козелецького) району Микити Тавлуя до «Всеукраїнського старости» Г.Петровського від 27 травня 1932 р. Два мотиви тісно переплітаються у цьому криковій душі доведеного до відчаю чоловіка: *«Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду»*, – так драматично починається лист. По-перше, його автор описує страждання односельців, які потерпали від *«настоящої голодовки»*, помирали від голодного тифу. Голод руйнував сім'ї, традиційну мораль: *«... я не рад жизни, і зараз жінка противна, а діти страшні вороги, бо коли я сижу день не ївши і в'яжу сітку, а тільки покурю і зап'ю водою, а тут вештаються діти й плачуть, кажуть, пойди, де-небудь купиш хліба або картошки – і це все як ножом в серце, нащо я вас на світ пустив, думаю, і становиться жалко. [...] Іду до базару в Остер (20 км), купляю мішок картошки і тут міліція забрала. Отут до огню і підлило смоли, щоб було жарче. Тепер один в одного крадемо корови, кури, телята і все поріжемо і поїмо, а тоді разом здихать»*.

По-друге, селянина обурює безгосподарність колгоспного і районного начальства, безладдя, марнування результатів тяжкої праці. *«Сівби, – виявляється, у двох місцевих колгоспах, – не починали, бо ніхто не йде на роботу, як голодні, коні в селян дохнуть, нічим догодувать, потому що сіно і продукти од селян отобрали і картошку погноїли»*. Висновки М.Тавлуя свідчать про глибоке розуміння ним ситуації: *«Нема кому заглянуть із центра, а може так надо, не знаю, но я смотрю і віжу, кругом гибель, а не жизнь, коли земля родить, а урожай хтось должен забрать і звести на свалку, як картошку»*.



Копія листа М. Тавлюя з експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, присвяченій голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині (Фото О.А.Михеєнка)

Дільничний прокурор Прибилов (в документі ініціали відсутні) двічі доповідав ВУЦВК по даній справі. Заперечуючи факт голодувань, він визнавав наявність тифу і «недостаток» хліба. Упорядники збірника документів стверджують, що «заперечливі або прикрашені відповіді з місць, поряд з цілком правдивими, були характерними для того часу». Хоча прокурор врешті дійшов висновку про невідповідність дійсності фактів із листа, але на долі селянина це вже ніяк не позначилося – невдовзі після відправлення скарги, він помер від голодного тифу.

Пильні московські керівники уже влітку 1932 р збагнули, що мирним шляхом очікуваного врожаю із «зернових фабрик» України вони не отримають. І причина зовсім не в тому, що республіку спіткав неврожай чи стихійні лиха: насильницькими методами зігнані в колгоспи хлібороби нічого не отримували.

ли за свою працю, а отже, і працювати не бажали. Простіше кажучи, запровадження колгоспного ладу зруйнувало аграрний сектор економіки. З іншого боку, плани хлібозаготівель у Кремлі не збиралися надавати перегляду у бік зменшення.

Влада вдалася до звичних драконівських заходів: у сумнозвісній постанові ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. вказувалося (цитуюмо мовою оригіналу): *«1. Приравнять по своему значению имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т. п.) к имуществу государственному и всемерно усилить охрану этого имущества от расхищения. 2. Применять в качестве судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты – расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества. 3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества».*

Скільки осіб потерпіло від впровадження «закону про п'ять колосків» у нашому краї ще й сьогодні не з'ясовано, є непоодинокі свідчення, що дуже страждали діти. Мешканка райцентру Ічня М.Дем'яненко пригадувала: *«Восени іноді вдавалося зібрати в полі трохи зерна, яке висипалося з колосків. Це було досить небезпечно, бо поля охоронялися, і за колоски могли відправити у тюрму, а то й розстріляти. Тому туди посилали малих дітей, сподіваючись, що вартові їх не чіпатимуть. Мене, наприклад, одного разу наздогнав об'їждчик на коні і перетягнув пугою так, що я потім цілий тиждень не могла піднятися з ліжка».*

Це «правове» свавілля додавалося до вже звичних методів насильства, які буквально пронизували українське село. Знову й знову натрапляєш на обурливі факти здирництва. Восени 1932 р. активісти с. Велика Дівиця (тепер Прилуцького району) *«зламали замок до хати» селянки І.Жадко, у якої було п'ятеро дітей і чоловік-інвалід, забрали 4 мішка картоплі, 2 пуди пшениці, 2 пуди проса, кобилу».* У цій ситуації тотального, освяченого партійними та державними постановами терору можна тільки дивуватися мужності селян, які продовжували виходити з колгоспів ще й навесні та влітку 1932 р. З офіційного документу видно, що за квітень – серпень 1932 р. у 27 районах Київської області було подано 6874 подібних заяв, з них по Ічнянському району – 500, Дмитрівському відповідно 450, Остерському – 300, Носівському – 200. У цьому ж документі було наведе і такий промовистий факт: *«100 бувших колгоспників с.Хороше Озеро Ніжинського району [...] подали на ім'я ВУЦВКу заяву про повернення їм майна».* Причинами масового виходу вважали: «невірне злиття колгоспів, погане керівництво в них, адміністрування, агітацію 6 куркулів, що перед тим повернулися з Соловків». Звичайно, що й вищеназвані причини могли мати місце, але про справжні писати було неможливо.

Факти по Чернігово-Сіверщині свідчать, що влада як на місцях, так і центрі

добре була обізнана, що розпочався голод, але значно більше вболівала за виконання плану хлібозаготівель. Заслугує на увагу точка зору В.Марочка: **«Політичне керівництво УСРР визнало факт голоду в республіці ще весною 1932 р., але з другої половини 1932 р. почало замовчувати основну його причину – обсяги і темпи хлібозаготівель, на яких наполягала Москва і які набули ознак геноциду проти селян».**

Таким чином, наприкінці 1932 р. боротьба за хліб (у більшовицькому розумінні, звичайно) вступила у вирішальну фазу. Важко не погодитися з формулюванням відомого історика Ю.Шаповала головних факторів, котрі зумовили цю людиноненависницьку політику Сталіна проти України. **Радянське керівництво збиралося «вичавити» «максимальну кількість хліба», мотивуючи заходи потребою модернізації і необхідністю забезпечити продовольством населення міст. Інша мета – це «репресивна чистка усіх сфер суспільства», що мотивувалося «засиллям» прихованих українських націоналістів та інших ворогів.**

Про справжнє ставлення Москви до проблем України та її керівництва свідчить шойно оприлюднений фрагмент листа Й.Сталіна до Л.Кагановича від 11 серпня 1932 р.: «...3) *Самое главное* [Тут і далі підкреслення в тексті. – Т.Д.] *сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. [...] Плохо по линии советской. Чубарь – не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.*

Если не возьмемся теперь же за исправление положения на Украине, Украину можем потерять, – щоправда, вождь зовсім не думає про те, що українці можуть вимерти голодною смертю, у нього зовсім інші побоювання, – *Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей».* Що тут скажеш, у геополітичне мислення «батька всіх народів» ніяк не вписувалася доля мільйонів маленьких людей, які потерпали від голоду, хвороб, непосильної праці в таборах, зі страхом очікували, що скоро буде з'їдена остання картоплина... Він значно більше переймався продов-

женням збройної боротьби з Ю.Пілсудським (у якій зазнав поразки у 1920 р.) і, не соромлячись, визнавався у недовірі до всієї “петлюрівської” КП(б)У.



**Командири великого голоду
Й.Сталін і Л.Каганович**



**Командири великого голодомору
П.Постишев (у центрі) і С.Косіор (праворуч)**

**Фото з мультимедійної презентації музейної експозиції
«Забуттю не підлягає» Київської міської організації
Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса**

Справедливості ради, треба все-таки відзначити, що ставлення партійно-радянського керівництва УСРР до проблем села не було таким цинічно байдужим, як у кремлівського керманіча. У листі до В.Молотова та Й.Сталіна від 10 червня 1932 р., написаному, до речі, у Прилуках, Голова ВУЦВКу Г.Петровський визнав, що побувавши під час посівної кампанії в Прилуцькому, Лохвицькому, Варвинському, Чорнухинському, Пирятинському і Малодівицькому районах (половина з них входять тепер до складу Чернігівської області), він був вражений побаченим. *«Однако мы знали, что выполнение хлебозаготовок на Украине будет нелегкое, но то, что я теперь увидел на селе, говорит за то, что в этом деле сильно переборщили у нас, перестарались. Я был во многих селах этих районов и везде видел, что порядочная часть села охвачена голодом. Немного, но есть и опухшие от голода, главным образом бедняки и даже середняки».* Адресант визнає також факт заборони з боку НКШС (Наркомату шляхів сполучення) на поїздки за хлібом в РСФРР та БСРР. Г.Петровський просить у московських можновладців допомоги: *«Поэтому я прямо ставлю перед Вами вопрос – нельзя ли оказать помощь украинской деревне в размере двух или, в крайнем случае, полутора миллионов пудов хлеба. Если эту помощь можно оказать, то партия имела бы за собой не только бедняков, но и всех середняков против наших классовых врагов и, без сомнения, коллективизация укрепились бы».* Проте такі прохання, обгрунтовані, до речі, піклуванням про успіх колективізації, а не долю селян,

викликали у Й.Сталіна тільки лють і зайві підозри щодо українських керівників. Жодних реальних кроків для того, щоб зупинити наступ голоду на українські села, у 1932 р. не було здійснено.

ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОДОВКИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

В УСРР, як ми бачили, ще на початку 1932 р. були запроваджені надзвичайні заходи, включно з новим адміністративним поділом. Обласна ланка мала забезпечити більш жорсткий контроль з боку центру.

Чернігівська область була заснована згідно з указом у жовтні 1932 р. із 36 «відсталіших районів УСРР». Їхня відсталість визначалася насамперед низькими темпами колективізації – 47,3% станом на 1 жовтня 1932 р. Здається близьким до істини припущення, що одним із факторів, які прискорили утворення цієї адміністративної одиниці, якраз і стало хронічне відставання районів Полісся від темпів суцільної колективізації. Так, на 1 березня 1931р. у Коропському і Корюківському районах колективізували по 8,6% всіх селянських дворів, Городнянському – 9,7%, Остерському – 10,5%, Козелецькому – 11,8%. Це при тому, що темпи суцільної колективізації визначалися у 50%! На кінець січня 1931 р. в Поліссі не було жодного району суцільної колективізації.

Новостворена Чернігівська область посідала останнє місце серед семи областей УСРР не тільки за темпами колективізації, але й по виконанню плану хлібозаготівель – на 6 грудня 1932 р. виконано 64,4% річного плану.

В умовах потужного тиску московського центру на харківське керівництво така ситуація виглядала особливо небезпечною. У підготовленій на основі джерел особових фондів В.Молотова і Л.Кагановича. книжці «Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932 – 1933 рр.» її упорядники В.Васильєв та Ю.Шаповал, підкреслюють, що збереглися документи, які прямо свідчать, що Сталін не просто знав, а «керував» голодом. У деяких з численних телеграм, котрі складають кістяк видання, фігурує Чернігівщина. Так, 21 листопада 1932 р. В.Молотов телеграфував С. Косіору (копія телеграми була надіслана до Чернігівського обкому тов. Маркітану): *«Нельзя терпеть такого положения, что целая область, а именно Черниговщина, пошла в четвертой пятидневке не вперед, а попятилась назад, снизив хлебозаготовки с 4,5 тыс. тонн до 3,6 тыс. тонн. Надо кого-нибудь из наиболее ответственных партруководителей немедленно направит в Черниговщину. Может быть [...] временно командировать Скрыпника или Любченко?»*. У телеграмі, відправлений цього ж таки дня секретарю Дніпропетровського обкому партії В.Строганову знову йдеться про те, що *«позорное исключение составляет Черниговщина»*. Доля чернігівських селян була визначена цими вкрай небезпечними для того кривавого часу формулюваннями. Про те, як дія-

ли, спираючись на місцеве керівництво, посланці КП(б)У тт. Скрипник, Зайцев, Чубар, Карлсон, Голод та інші, мова піде далі.

Все це означало, що партійно-радянське керівництво області в основному переймалося аграрними проблемами, докладаючи всіх зусиль задля швидшого здійснення суцільної колективізації. Інтенсивність використання всіх примусових, незаконних, негуманних методів різко зростає. Перед ведуть партійно-радянські керівники, котрі добре розуміють, що явно виражене незадоволення Кремля повільними темпами росту колгоспів, а, найголовніше, низькими показниками ходу хлібозаготівель, означає для них опалу, втрату посади, партійного квитка, а, можливо, й життя. Тому й старалися не за совість, а за страх. Жертвами їхньої запопадливості знову стають «куркулі». Незважаючи на те, що на 25 жовтня 1932 р., згідно з далеко не повними даними, які оприлюднив історик В.Сергійчук, у області за нездачу хліба вже було засуджено 4000 чоловік (по 110 на кожний район), на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 30 грудня 1932 р. вживається додаткових заходів для посилення хлібозаготівель. Документ складається з трьох пунктів: *«1. Просить ЦК ВКП(б)» разрешить выселение из Черниговской области трехсот семейств кулаков. 2. Выслать из Черниговской области злостных элементов и кулаков (без семей) в количестве пятисот человек. 3. Считать необходимым увеличение состава милиции в Черниговской области»*. До речі, у постанові ЦК ВКП(б) про виселення чернігівських «куркулів» було спеціально зазначено, що пропозицію вніс т. Косіор. Різко зростає у новоствореній області і кількість осіб, «засуджених у справах, заведених органами ДПУ і міліції, у зв'язку з хлібозаготівлями». Якщо у серпні – жовтні 1932 р. таких набралось на Чернігівщині – 406 чоловік, то тільки за листопад цього ж року в області вже засудили 1406 душ, а всього – 1812.

Здавалося, що далі закручувати гайки вже нікуди, але початок 33-го року ознаменувався новими бідами. Із заснування області було розпочато друкування обласної газети. Вона дістала пишну назву «Більшовик». Номер від 1 січня не мав жодного натяку на свято, на першій сторінці у грізній рубриці «Ворогів народу – карати з усією силою революційного закону»; «Розтрошити куркульський саботаж, цілком виконати план хлібозаготівлі» було вміщено матеріали про «зривачів хлібоздавання». Різкій критиці піддавалися новгород-сіверське, понорницьке, носівське, козелецьке районне керівництво. Колгоспи у селах Баба (тепер Жовтневе) Менського і Радвине Сновського (тепер Щорського) районів опинилися у «найганебнішому стані» через невиконання планових завдань. Виною було засилля «куркульської зграї». Боротьба з «ворогами» не обмежувалася тільки критикою в газеті. На її шпальтах повідомлялося про засудження до розстрілу «сина куркуля» голову колгоспу в с. Ново-Тарнавське Нетяжівської сільради Прилуцького району. 2 січня була вміщена інформація про виконання смертного вироку над «куркулем» із с. Звеничів (тепер Ріпкинського району). Розстріл став звичним засобом «перевиховання» несвідомих свого класового обов'язку селян.

За численними повідомленнями про зрив хлібозаготівель «куркулями» та їхніми «посіпаками» приховувалася правда про голод. Ми звикли, що радянська преса замовчувала цю трагедію. Це так, але на сторінках обласної газети вміщувалися факти, які важко витлумачити інакше, як прикрити пропагандистською тріскотною інформацією про харчову катастрофу в області, як, до речі, й по всій Україні.



Передовиця газети «Більшовик» за 12 грудня 1932 р.: з експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, присвяченій голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині (Фото О.А.Михесенка)

Як, приміром, можна оцінити матеріал у газеті «Більшовик» за 24 липня 1933 р.: якийсь Хілобок сигналізує, що у григорівському (правильно – с. Григорівщина Варвинського району) колгоспі «Червоный вартовий» погано організована охорона врожаю. Вартові самі зрізують колоски і копають картоплю. Голова колгоспу потурає «багатим» куркулям і підкуркульникам, які крадуть колоски. А в Добрянці (тепер Ріпкинський район) вїзна сесія обласного суду «на підставі закону уряду та ВЦИКу з 7 серпня 1932 р. засудила злодія Семена Маслянкова до розстрілу». Ще один «злодій», сторожуючи погріб з картоплею у колгоспі імені Першого травня (с. Дягова Менського району), умудрявся «тичкою з гвіздком» витягувати по картоплині з погребя. Його дії трактувалися, як вкрай небезпечні, бо «багато за ніч натягав картоплі». Можна собі уявити, якими заможними, ситими й небезпечними були «куркулі», які зрізали колоски і потайки копали картоплю або тягали по одній бульбі з лоху.

Здається, що «куркулям» відмовляли навіть у праві називатися людьми в прямому розумінні цього слова. Увагу автора цих рядків привернув заголовок «Куркульський пес біля колгоспної комори». Яке ж було здивування, коли виявилось, що «пса» звали «куркуль Михайло Шульга» і він сторожував у богданівському (Прилуцький район) колгоспі «Незаможник». До куркулів зарахо-

ували всіх. Так, затяті активісти із с. Бобровиця (тепер входить в межі Чернігова) до їхнього чорного списку внесли й «колишню дворянку» Лідію Іванівну Аполонову, яка до революції володіла 50 десятинами землі, садом, великим будинком. Землю, природно, відібрали, житло віддали під колгоспні ясла, там же жінка й мешкала. «Викинути» її з колгоспу – означало позбавити притулку, даху над головою, але над нюансом, що визначав, по суті, долю людини, ніхто не задумувався.

Відчуваючи підтримку зверху, сільський актив не соромився звинувачувати у посібництві куркулям навіть правоохоронні органи. Секретар партосередку одного з сіл Понорницького району поскаржився на працівника райпрокуратури, котрий посмів надіслати до сільради запит, на який підставі у «куркуля Мозгового» вилучили «деякі речі». Що може бути красномовнішим за назву допису «Геть куркульських прибічників з апарату прокуратури». Судді Осмоловському вказали на неприпустимо м'який вирок (3 роки), який він виніс одноосібнику, котрий «пробрався до жита колгоспу «Правда» (с. Мамекине Новгород-Сіверського району) і «зривав колоски». Ревнителі «соціалістичної законності», про яку так багато розводилися в ті часи, двадцять раз повинні були подумати, перш ніж наважитися на справедливий або порівняно м'який вирок.

Читати підшивку газет за 1933 рік важко. Серце болить від численних дописів, де людей трактують, як сміття: мстиво, цинічно й брутально, не рахуючись ні з Божими, ні з людськими законами, нехтуючи зрештою і правовими постулатами «першої в світі робітничо-селянської держави», прирікають на смерть цілі родини. Тільки з другої половини цього проклятого року тон преси починає потроху мінятися. Тепер більше пишуть про успіхи колгоспного будівництва, передовиків і т. п. Все це відбувалося на тлі голоду, який лютував немовби у паралельному світі – жодної інформації про харчову катастрофу на селі не проникло на сторінки преси. М.Попович слушно зауважив: **«Убивці і кати – провідники цієї політики – жодним словом ніколи не прохопилися про голод, але достатньо ясно сформулювали партійні позиції»**. Вчений наводить типові висловлювання А.Яковлева, М.Хатаєвича, С.Косіора і робить висновок: **«Фанатична готовність переступити через гори трупів, через трупи цілих поколінь, зв'язаних із минулим і тому не гідних жити [виділено Автором. – Т.Д.], пояснює виняткову жорстокість тих людей старого більшовицького гарту, які стали активними провідниками сталінської політики»**.

Таким чином, головні цілі влади і людей докорінно розходилися: перша прагнула будь-якою ціною дотягти до «справної» цифри показники колективізованих, виконати плани хлібозаготівель, а населення думало тільки про виживання.

В умовах голоду, господарського занепаду, безладдя і свавілля колективізацію вдалося завершити лише на червень 1934 р., коли в області було усуньовано понад 70% селянських господарств і 77% посівних площ. Таким чином, найбільш інтенсивно колективізація відбувалась з кінця 1932 р. і до середини 1934 р., тобто тоді, коли на Чернігівщині, як і по всій Україні лютував голод.

Звідсіля випливає найголовніша, на нашу думку, особливість голодомору у

новопосталій області: тут колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі і голод повністю співпали у часі. Звичайно, що й для всієї України вище перелічені складові партійно-державної політики у аграрному секторі досить тісно пов'язані часовими рамками. Але, мабуть, ніде не трапилося так, що все це проходило одночасно.

ГОЛОДОМОР ЗА СВДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ

Готуючи у 2003 р. невелику добірку розповідей земляків, котрі зазнали голоду, ми могли послатися хіба що на 50 свідчень, зібраних і оприлюднених на той час. Тепер підтвердження факту голодного лихоліття на свій території області знаходимо в оприлюднених спогадах більше ніж 800 людей. Для кожного з них голодовка нерозривно пов'язана із насильницькою колективізацією, розкуркуленням, безкінечною «хлібовикачкою».

Вчені вважають, що ці специфічні людські документи можуть стати важливим джерелом для з'ясування масштабів того чи іншого явища, визначення ступеня впливу його на суспільства, глибини закорінення в народній пам'яті. Подібний метод називається методом усної історії. На думку вчених із Асоціації усної історії (США) – одного з провідних інститутів із цієї методики: «Усна історія – це ділянка досліджень та метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, й одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х та до цифрових технологій XXI століття».



Жертви злочинних дій більшовицького режиму

Смерть від голоду: типовий фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції "Забуттю не підлягає" Київської міської організації Всеукраїнського Товариства "Меморіал" ім. В.Стуса

Чи не вперше інформацію про перебіг голоду на Чернігівщині (м. Бобровиця) було вміщено у книзі М.Вербицького "Найбільший злочин Кремля: Зап'янований штучний голод в Україні 1932 - 1933 років", яка побачила світ у Лондоні далекого 1952 р. Семен Чередниченко розповідав: *"Всього з населення Бобровиці вимерло з голоду 1933 року до 300 людей, яких ховали у спільних могилах по 30-50 трупів у кожній"*. Пізніше ця інформація була передрукована у книжці "Злочин" (Упорядник П.Кардаш, Мельбурн - Київ, 2003). У тринадцятому тому документів усної історії, що вийшов у Вашингтоні (1990 р.) видруковано 8 свідчень осіб, котрі пережили голод в межах сучасної Чернігівської області.



Жертви злочинних дій більшовицького режиму

Дистрофія від голоду: типовий фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції «Забуттю не підлягає» Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса

В Україні вперше такі документи побачили світ у культовому виданні подружжя Маняків «33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал» (К., 1991), а перше власне чернігівське видання – «За них скажемо» з'явилося у 1993 р. Десять років по тому ці ж матеріали перевидали у серії «Пам'ять народу неубієнна», яку започаткували у 2003 р. На сьогодні вийшло 8 випусків. На жаль, наміри, виголошені у 2003 р., щоб у кожному районі області видати по збірничку спогадів, так і не були реалізовані. Вийшли тільки бахмацький й новгород-сіверський збірники. Поза серією з'явилася прилуцька збірка «Очевидці голодомору свідчать... (1932 – 1933 роки на Прилуччині)», ініціатором укладання якої виступив директор місцевого історико-краєзнавчого музею, вже покійний, на жаль, Г.Гайдай.



**Гайдай Георгій Федорович (1939-2005) –
організатор збирання свідчень на Прилуччині**

Чимало свідчень, записаних від мешканців Чернігівщини, можна знайти на сторінках багатотомного документального видання «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив», які впорядковує професор о. Ю.Мищик, а видає Києво-Могилянська академія. Цікаві матеріали оприлюднені у книзі В.Нолла «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури» К., 1999). Нарешті, треба згадати добрим словом і доробок колеги – викладача історичного факультету Чернігівського державно-педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка С.Горобця – збірник матеріалів про голод в селі Петрушин Чернігівського району. Його презентація має відбутися в рамках заходів по вшануванню жертв Голодомору.

Аналіз свідчень, опублікованих у вищеназваних та деяких інших виданнях засвідчує, що практично всі респонденти визнали факт голоду і вважали його винуватцями/призвідцями сталінський режим. Навіть ті, що згадували про несприятливі погодні умови та неврожай (посохло, затопило, були рясні дощі) обов'язково згадували про активістів (буксири, червону мітлу, бригади), які вигрібали хлібні та й інші їстівні припаси, тягли заграбуші руки до майна, руйнували оселі, били, знущалися тощо. У вже згадуваному «американському» збірнику вміщена розповідь колишнього мешканця одного з сіл тодішнього Понорницького району, яка до болю нагадує спомини, які записуються й сьогодні: *«Зайшла бригада, яка так називалася – по викотці хлібозаготівлі. [...] Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, пів стакана пшона зварити нам кашу на вечір. І вони знайшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: – Ага, пшоно.—І питався до решти: – Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана. І оставили нам той стакан пустий».* Літня жінка з Борзнянського району

була лаконічною: *«Пам'ятаю, як приходили уповноважені, шукали зерно. З комори все повигрибало, а нам залишили один мішок»*. А інші люди і через багато років не можуть ні забути, ні простити тієї наруги і безсоромного грабунку, називаючи прямо прізвиська або, частіше, вуличні прізвиська представників нового панства. Так мешканець с. Брусилів Чернігівського району так розповів про трагедію своєї родини і односельців: *«Хліб забрала бригада, особливо лютували Сулими. Одежину, де лішу, теж забирали собі. У сестри були гарні вовняні хустки. Сулим їх собі забрав. Вони трохи здавали державі з вилученого, а здебільшого забирали собі. До 1932 р. у батька вже нічого не було. Почали голодувати. Вмирили селяни цілими сім'ями.*

Але навіть тоді, коли у людей вже не залишилося хліба, ходили по дворах. Бувало, заходили до хати, у кого що-небудь варилося у печі, виймали горщик: тут-таки, посеред хати, його розбивали! А коли людей стрічали на вулиці, то дивувалися і казали: “Ти що, ще не здох?”. Тоді навіть слова не було такого «вмер», всі казали «здох». Люди не вмирили, а здихали. Наша сім'я з трудом виживала. У нас залишився один люпин (насіння трави, яку сіяли для добрива) та кілограмів з 15 проса. Мати, аби не забрала проса, загорнула його у рушник і сховала під люпин, на дно діжки. Коли бригада ще раз обходила наш двір, прагнучи знайти щось їстівне, то люпину не тронули. Але, коли вже збиралися йти, Павло Сулим каже: «Ану, хлопче, подивися, чи немає чого-небудь під люпином?» Коли витягували просо, то частина його розсипалася і змішалася з люпином. Мати цілу ніч пересіювала насіння, вибираючи просо. Отак нашкребли кілограмів з 5 і ще трохи протрималися».

Для автора цих рядків весь жах, цинізм, невинуватана жорстокість, яка часто виявляється саме в переломні періоди історії, сконцентрувалася в епізоді, оприлюдненому на сторінках книжки «Смертю смерть подолали». Дія відбувалася у с. Верескуни Ічнянського району, а розповів про неї М.Купріяненко. Судіть самі, що в цьому буденному, як на ті часи, епізоді від Бога, а що від диявола: *«Зайшов у село хлопець років п'ятнадцяти-шістнадцяти, дуже слабкий. На ньому вошей стільки, ніби вони з народження на тілі його плодилися й множились, й поселився хлопець у жолобі воловому. От керуючий радгоспом наказує Шібіті: «Одведи цю інфекцію, закопай – за це одержиш пайку хліба». І радий стараться Шібіта – поклав хлопця на підводу й повіз до ями цвинтарної. А у хлопця очі відкриті й плачуть... Шібіта мерцій у яму його перекидає, давай закопувати. У хлопця ще стачило сили руками землю з лиця відкинути тричі. Шібіта й каже: «Помирай, інфекція, бо хмара повзе – буде дощ»... Й закидав Шібіта хлопця, одержавши пайку хліба. Про випадок цей мені батько розповів, коли ще живий був». У цій розповіді в концентрованому вигляді міститься все, що складає саму сутність голодування: повна беззахисність одних, цинічна байдужість тих, хто при владі, і простота, з якою завжди знаходяться треті, здатні закопати живцем дитину...*

За умов, коли цілеспрямовано вилучали всі їстівні продукти, голодуван-

ня ставало неминучим. Уявлення про те, що голод своїми чорними крилами зачепив тільки південні, традиційно зернові райони, теж було піддане суттєвому коригуванню. Завдяки спогадам мешканців центральних і північних районів вимальовується значно об'єктивніша картина. У цих краях теж панував голод, бо політика, зрештою, була одна на всіх. Але, на щастя для тамтешніх жителів, там існувало більше природніх можливостей для виживання: ліси, луки, річки, озера, болота. *«Голод набрав великого масштабу. Люди ходили пухлі. Але на нашому хуторі ніхто не вмер з голоду. Вижили, дякуючи коровам, рибі і листям, траві та квіткам. Харчувалися лободою, щавелем, кропивою, квітом конюшини, калачиками з верби (вербові бруньки). Коров'яче молоко розводили напоюлам з водою. Нашій великій сім'ї виживати було особливо тяжко,»* – пригадував житель хутора Цегеля поблизу с. Блестова Менського району. Про голодування мешканців Новгород-Сіверського району розповіли 72 свідка, які проживають у районному центрі та 32 селах північного району.

Безсумнівно, жителям лісо-степової зони довелося зазнати більшого горя. Навіть перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У П.Маркітан змушений був визнати наявність голоду на Прилуччині. У доповіді на II обласному з'їзді колгоспників-ударників (липень 1933 р.) він заявив, що у с. Яблунівка «дуже жакхливий стан», але винуватців було знайдено серед куркулів, контрреволюціонерів, петлюрівців, махновців, *«які шкодили, які свої сили спрямовували із-за угла, розперезалися вовсю»*. Із газети ж «Більшовик» (номер від 6 листопада 1933 р.) можна вивести зовсім іншу причину народного бідуння. Виявляється, що села Білошапки, Переволочна, Охінки, Сергіївка, Рудьківка, Яблунівка, – найвідсталіші в по виконанню плану хлібозаготівель. Причина традиційна – «куркульський саботаж». Але місцеві партійні функціонери – товариші Тойбеншляг, Крисько, Якуб, Рихтер були відправлені уповноваженими, і хліб державі здали, попередньо відібравши у голодних, змучених людей. Отже, голод панував по всій області. Звичайно, траплялися окремі села, де він менше давався взнаки, але, на жаль, не вони визначали загальне становище.

Втім, мешканці Сіверського краю добре знали про лютий голод, який спіткав селян по всій Україні. Люди з різних районів свідчать: *«Великий голод був у Полтавській, Сумській [так], Дніпропетровській областях. Через наше село йшли жінки з дітьми і просили їсти»*. Значна кількість цих нещасних жебраків мерла прямо на дорозі, у бур'янах. А тому ця обставина робить вкрай проблематичним більш-менш точні підрахунки померлих від голоду, бо жодного обліку тих, скажімо, жебраків, які «брели» по шляхах Чернігівщини не велось. Достеменно відомо, що багато їх скінчило свій земний шлях саме тут. Проте не поодинокими були й випадки, коли й доведені до відчаю чернігівські селяни вирушали на пошуки кращої долі. Є свідчення, що селилися вони на Донбасі, у південних областях УСРР. Але чимало переселенців змушені були повертатися назад. Жителька с. Безуглівки Ніжинського району розповіла: *«Нам*

погано жилося і ми поїхали у Таврію. Там жили у хліві в якоїсь жінки. Потім маму взяли на роботу свинаркою і ми жили у свинарнику. Але там теж почався голод, і ми повернулися у 1934 р. до рідного села». Виїзд селян до Росії, Білорусії, як ми вже писали, було заборонено, але ГПУ відстежувало і міграцію всередині республіки. Так, у спеціальному донесенні ОДПУ від 22 січня 1933 р. В.Балицький (голова ДПУ УСРР) повідомляв, що в Чернігівській області виїзд зареєстровано в 9 районах, 68 селлах. Всього виїхало: 1541 самотніх людей, 146 родин. Оскільки далеко не всі втікачі із охоплених голодом сіл потрапляли в поле зору репресивних органів, тому можна припустити, що насправді число тих, хто намагався порятуватися, залишаючи свою малу батьківщину, далеко більше.

Щоб завершити сюжет про переселення, варто навести ще дані з одного розсекреченого і оприлюдненого документу. У вересні 1933 р. була ухвалена постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про доприселення в степові райони». Від Чернігівської області (Березнянський, Борзнянський, Добрянський, Ічнянський, Козелецький, Коропський, Корюківський, Ріпкинський, Семенівський райони) до сіл 9 районів Донецької області мало бути «доприселено» 4 тисячі родин. Селянство Менського, Кролевецького, Остерського, Ніжинського, Носівського, Сновського, Путивльського і Новгород-Сіверського районів (теж 4000 сімей) мали стати «донорами» для Бердянського, В.Білозерського, Генічеського та Н.Празького районів Дніпропетровської області. Куди поділося населення цих районів – питання в документі не ставилося. В контексті нашого нарису – відповідь на нього очевидна: померли від голоду.

Таким чином, свідчення тих, хто вижив, не суперечать змісту партійно-державних документів, а, навпаки, конкретизують їх, показують, як ті рішення: медоточиво-солодкі та сповнені революційного завзяття (призначені для пропагандистського вжитку) та цинічно байдужі (таємні) позначилися на долі людей.

ГОЛОДУВАННЯ У МІСТАХ ТА РАЙЦЕНТРАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ. ШКОЛА ТА ВЧИТЕЛЬСТВО

Ще однією важливою особливістю перебігу голодомору у області є точно зафіксований факт голодування не тільки нещасних селян, але й робітників та службовців – мешканців численних містечок і невеликих міст Чернігівщини. Це пояснюється, ймовірно, тим, що регіон не був промислово розвинутим, а відтак керівні органи зовсім не дбали про мінімальне забезпечення населення продуктами харчування. З іншого боку, у багатьох райцентрах засновували колгоспи, отже, розкручували, вилучали все їстівне.



Жертви злочинних дій більшовицького режиму

Голодна смерть на вулиці міста: типовий фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції «Забуттю не підлягає» Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса

Негативно позначилося на становищі населення 8 районів занесення їх на «чорну дошку» за невиконання хлібозаготівель. Режим блокади щодо низки районів був запроваджений 6 листопада 1932 р. Ініційований ЦК КП(б)У, спочатку він зачепив тільки два райони – Бобровицький (у тексті документу – Бобринецький) та Носівський. Причина очевидна: у першому випадку річний план хлібозаготівель виконано на 14,6%, у другому – 20,8%. Але чернігівське керівництво, підбурюване різними емісарами з центру, стало практикувати і свої власні засоби покарання. Так, у листопаді 1932 р. «крім «чорної дошки», запроваджується «бойкот». Це покарання поширилося на 67 сіл та 20 колгоспів області. Згодом на «чорну дошку» було занесено ще декілька районів. Постанова про припинення дії покарань для населення з'явилася тільки наприкінці лютого наступного року. Цей документ під заголовком «Про зняття репресій та поновлення завозу краму на село. Постанова Чернігівського облоркмітету з 20 лютого 1933 р.», вміщений на останній сторінці газети «Більшовик» за 3 березня, заслуговує на те, щоб з його змістом ознайомилося якомога більше людей. *«На виконання постанови РНК УСРР з 14 лютого 1933 року «про поновлення завозу краму на село, облоргбюро ухвалює: поновити завіз краму до районів Роменського, Прилуцького, Бобровицького, В.-Бубнівського, Носівського, Остерського, Буринського та Олишівського, до яких припинили завіз краму за постановою ООК [обласного оргкомітету. – Т.Д.] за невиконання планів хлібозаготівель. Голова [М.А.] Голубятніков. ТВО секретаря облпрофради Шахрай».* На цьому епопея із занесенням на «чорну дошку» не припинилася: вже 9 березня ця ж газета сповістила, що в немилість потра-

пив Козелецький район. Ми розуміємо, що не таким вже багатим був асортимент сільських та містечкових крамниць, але людей позбавили найнеобхіднішого: солі (у багатьох свідченнях йдеться про те, що брак солі тяжко позначився на становищі голодуючих), сірників, гасу, мила.

Проте, над усіма проблемами вивершувалася гостра нестача хліба. Так, навіть у обласному центрі існували серйозні проблеми із постачанням хліба населенню. Цей факт визнавав і офіціоз – газета «Більшовик». У січні 1933 р. у ній зазначалося: *«Майже систематично по крамницях робкоопу не видають хліба по 2-3 дні, коли ж знову починають його видавати, то за минулі дні вже не видають»*. Отже, у людей пропала хлібна пайка за декілька днів грудня 1932 р. Винуватцем дописувач вважав, звичайно, чернігівський робкооп, спробував би він написати правду! У липні 1933 р. газета знову звертається до цієї теми: *«Хлібні черги ввійшли до системи» роботи міського робкоопу. Його керівники ігнорують пропозиції споживача* і т.п. У листопаді газета критикує вже хлібозавод, котрий *«за весь час існування не виконував план» – 32 тонни продукції, давав хліб «поганої якості»*. Природно, що ці публікації було спробою якось заспокоїти громадськість імітацією реакції, але поліпшити ситуацію не могли, бо обсяги карткового постачання хлібом затверджувалися у столиці. Справжню ситуацію із постачання хліба жителям обласного центру та інших міст відтворює постанова Чернігівського обкому КП(б)У від 14 червня 1933 р.: *«Довести до відома ЦК КП(б)У, [...] хлібостачання на червень в області зривається, що ставить під загрозу постачання робітників хлібом, – просити ЦК КП(б)У про збільшення відпуску централізованих фондів на червень в розмірі 200 т. хліба для Чернігівської області»*.



Жертви злочинних дій більшовицького режиму

На жертви голодової смерті вже не звертають уваги?!: фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса

Про реальне життя у місті йдеться у свідченнях чернігівських старожилів. *«Ми жили біля пивного заводу, на якому працювала моя тьотя, – згадувала літня жінка, – Їй удавалося виносити звідтіля жом, з якого мама пекла оладки і навіть хліб. Якось батько поїхав у відрядження до міста Варви (райцентр Чернігівської області) і привіз звідти декілька буханок хліба. Мама з їла відразу майже цілу буханку і отруїлась, бо дуже довго не їла, і така кількість хліба відразу привела до отруєння. Найважче було взимку і ранньою весною, а коли земля відтанула, на городах знаходили не викопану минулого року, вже мерзлу картоплю, промивали і робили з неї крохмаль, з якого пекли оладки. Найтяжче страждали діти і старики. Одного разу я несла додому буханку хліба, на вулиці на мене напав хлопчик і спробував її відняти, але я міцно притисла хліб до грудей і не віддала його».* Ще один, разучий, факт про голод у Чернігові. Розповідаючи чернігівському журналістові В.Савенку про своє життя, М.Ф. Вербицька, яка у 30-х рр. відбувала термін незаслуженого покарання в одному з соловецьких таборів, пригадала, що коли до неї прийшла з Чернігова мами, то була вражена, як «гарно» годують в'язнів і про рідне місто говорила: *«Зовсім голодно, не знаєм, як і жити далі».*

Не менш важко доводилося переживати голод й у великих, як на чернігівські масштаби, містах Ніжині та Прилуках. Мешканка Ніжина, якій тоді було 10 років, згадувала: *«У 1933 році народилося сьоме дитя у нашої сім'ї. [...] Мама поміняла на харчі уся свою і батькову одежу. У домі було свято, якщо варили 2 стакани зерна на 10 літрів води».* Про настрої жителів Прилук, які не належали до привілейованих партійно-радянських керівників, йдеться у праці В.Шкварчука «Голодомор 1932 –1933 годов на Черниговщине: Из-под грифа «Совершенно секретно». Як фіксували у своїх донесеннях сексоти, люди були доведені до такого стану відчаю, що вже не боялися говорити різко й відверто: під час святкування Першого травня лунали такі репліки: *«Поздравляю с голодным праздником! На трибуне новое дворянство, оно с голоду не пухнет. А у нас на кутку ежедневно умирает 5-10 человек взрослых и детей».* Інший робітник обурювався: *«Мимо меня ежедневно несут на кладбище 10-12 человек. А эти на трибуне веселятся!»* Ці вияви обурення не так уже далеко розходяться із текстом абсолютно офіційного документу – доповідної записки Прилуцького райкому партії «про напружений стан із продовольством у районі та настрої серед населення», датованого 19 березня 1933 р. *«Стан з харчуванням в місті, – зазначає секретар Прилуцького РПК Робенко, котрий і підписав документ, – теж надзвичайно поганий, особливо серед декласованої міської бідноти, а також на підприємствах кустарно-промислової кооперації, де робітники зовсім не одержують хліба, [...] Треба відмітити, що значна частина робітників на підприємствах – із схудалим обличчям, часто трапляються обмороки під час роботи. Останнім часом помічається велика кількість захворювань і збільшується смертність. [...] Норми видачі хліба в місті складають 200 – 300 г на робітника та службовця (родини робітників і деяких категорій службовців хліба зовсім не одержують)».* Парт-

ійний керівник Прилуччини просить допомоги від Чернігівського облоргбюро, але ж ми шойно цитували постанову останнього про загрозливу ситуацію із постачанням хліба, а тому це звернення, як і багато інших, не було почуте.



Жертви злочинних дій більшовицького режиму

Щоденне збирання жертв голодового злочину комуністичної влади (1933 р.): фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса

Незважаючи на бідуювання населення Прилук, у місті, як водиться, відкрили магазин для «торгівлі з іноземцями». Про те, що собою являла ця інституція, може дати переконливе уявлення уривок із дуже цікавих спогадів уродженця с. Хортиця Варвинського району, в майбутньому заслуженого учителя України М.Неліна. Чотирнадцятилітній підліток відправився в поїздку до Прилук, щоб продати дещо з материних золотих речей. Це виявилось не такою вже й легкою справою. «Цілу ніч проходив по базару: від воза до воза, від багаття до багаття, які розпалювали візники, щоб погрітися. Недалеко від одного воза побачив конаючого дядька, який просив хоч «крихту хліба». До ранку він помер. Уранці я знайшов магазин, біля якого була дуже велика черга: жінки, чоловіки, діти «чорніше чорної землі», стомлені, висохлі, кожний шукав своєї долі. Потім якийсь начальник почав рихтувати чергу. Відрахував осіб 70-80, видав номерки, сказавши «Тримайтесь черги». Мені номера не дісталось. На душі тяжко, що робити, де ночувати? Згадав, що у торбині є шмат полотна, пішов на базар і виміняв половину хлібини. День протинявся, а над вечір пішов до «допрому» – там біля дверей вже збиралася завтрашня черга. Я був десь аж 10, а бажуючі вижити все підходили. Всі збивалися до гурту, щоб зігрітися. Так пройшла ніч, настав ранок. Відкрився магазин, нас почали пропускати десятками. Я був у першій десятці. Підійшов до віконечка, подав приймальникові своє золото – хрестик, се-

режки, обручку. Він взяв пробу, зважив, виписав мені ордер на 8 кг гречаної крупи та 0,5 кг цукерок. Одержав я крупу і цукерки і тут же під стіною магазину, прямо на вулиці почав їсти».

На 1 січня 1933 р. у Чернігівській області було 5, а на 1 липня цього ж року вже 20 подібних крамниць. І, як бачимо, вони не стояли порожніми. Першим керівником обласної контори був Є.М.Рудаєв, потім його змінив Фесюк (ініціали відсутні). Пік надходження селянського золота припадає на II квартал 1933 р. Якщо в області за перший квартал цього року було викачано золота і валютних цінностей на 240 тис. крб., то у другому – 505 тис. крб., у третьому кварталі – 282,7 тис. крб. – суттєве падіння, але процес продовжувався: за дев'ять місяців жителі області віддали коштовностей на суму в понад 1 млн. крб. Дослідник В.Марочко вважає, що «Хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом розрядки і здійснювалися з небувалим цинізмом та зухвальством конкретних їх виконавців». І ще на один трагічний момент вказує історик: золота в українських селян вилучили майже достатньо для придбання устаткування для Дніпрогесу та ХТЗ, а «ціна життя виявилася мізерною: якщо суму валютних карбованців [...] поділити на число померлих від голоду селян, то у підсумку матимемо кількість грошей, за які можна було придбати в магазині торгзину 12 кг борошна».



**Черга за хлібом до магазину мережі «Торгсін».
Харків, 1933 р. Фото інж. А.Вінербергера**

Тяжко доводилося переживати голод жителям невеликих міст і містечок. Жителі багатьох райцентрів, які не одержували навіть злиденних пайків, переходили на відходи. За свідченням мешканки м. Коропа: «Люди голодували. Їли

жмаку, щоб її дістати, треба було всю ніч чекати коло крохмального заводу. На лузі збиралася вода, що стікала із заводу. У ній були і рештки крохмалю. Люди рилися, збирали крохмаль разом з землею, потім промивали його і пекли млинці. Пісок тріщав на зубах».

Доречно буде нагадати, що від голоду тяжко потерпали і сільські, й райцентрівські вчителі. У лютому 1933 р. газета «Більшовик» писала, що в Олишевці не дають хліба вчителям: щомісяця освітяни не добирають 25 ц. Замість хліба їм видають горох, ячмінь, а в с. Красному взагалі пайку з відходів. Найчисленнішій верстві української інтелігенції систематично затримували виплату платні. Наприкінці цього страшного року у газеті повідомили, що в Семенівці не було виплачено зарплату за першу половину жовтня, у Павлівській школі Ріпкинського району не одержано пайка за листопад, а на Городнянщині деякі вчителі не одержали платню за липень – серпень.

Чи ж варто дивуватися тому, що у 1933 р. навчальний процес у сільських школах було зірвано повсюдно. І справа, звичайно, не тільки у поганому матеріальному забезпеченні педагогів. Дитяча смертність досягала, згідно з неповними підрахунками, 50 і більше відсотків до загальної кількості померлих від голоду в Україні. Не краще складалася ситуація і в нашому краї. **«На початку вересня 1933 р. до школи не прийшли: в Остерському районі Чернігівської області – 52%, Варвинському (так у тексті) – 70%, Березанському (так у тексті) – 77%, Коропському – 74%, Мало-Дівицькому – 54% школярів».** Вражаючі цифри, до речі, підтверджуються записаними на Чернігівщині спогадами тодішніх школярів: вони переймалися пошуками чого-небудь їстівного і були дуже далекі від школи. Тільки в деяких школах учням давали трохи поїсти: як правило, це була затірка, – згадував уродженець с. Голінки Бахмацького району М.Гірман. «У школі учням давали взимку 1933 р. суп: вода і трохи борошна і одну маленьку булочку», – розповіла жінка, яка пережила голод у селищі Линовиця Прилуцького району. В багатостраждальному селі Дашенки Варвинського району «у шкільних класах, – згідно зі спогадами мешканки села, – було як на цвинтарі – тільки й чути було: помер Митрофан із 3 класу, Бойко, Жук, Михно, Приліпко, Давиденко...».

Був ще один непривабливий, зловісний аспект, пов'язаний з тодішнім шкільним вихованням. Про нього повідав вже згадуваний М.Нелін: «Було це в жовтні чи листопаді 1932 р. До класу зайшла вчителька і сказала, що ми підемо на куток Кучанку, там будуть збори ваших батьків, ви повинні сказати батькам, що держава потребує багато хліба, то продайте його. Привела нас вчителька в одну хату, там повно людей, сидять на долівці, бо на лавках місця немає. Батьки потиснулись, а нас пропхали до столу. Головуючий (представник району) говорить: «Ось до вас прийшли школярі – діти ваші. Вони будуть просить, щоб ви продали хліб державі». Один з хлопчиків промовив: «Тату, продай хліб, державі він потрібний, у містах голодують, а в нас на лежанці стоять два мішки жита». Запанувала страшна тиша, ніхто з батьків не ворухнувся, тільки сопуть. Нарешті батько синові

сказав: «Ось прийдеш додому, то я тобі покажу, де стоять мішки з житом та ще й всиплю добре». Всі знітилися, у хаті тиша. Нарешті вчителька [промовила]: «Діти, пішли до школи». Ми з радістю побігли до школи. Днів через два хлопчик прийшов до школи засмучений, очі опущені до землі. Тільки й зміг вимовити: «Тата цієї ночі забрали». Це так з нас робили Павликів Морозових». Про це ж писав і М.Гірман.

Згадують люди і про речі вже зовсім страшні: людоїдство, як матері залишали своїх дітей у містах, щоб вони вижили, а потім все життя калялись та шукали своїх кровинок, як безбожно крали у своїх же сусідів, і винахідливо у колгоспах, як люди втрачали божу подобу і вбивали дітей за пучечок цибулі, наципаной на чужому городі.

До наших днів дійшли надсекретні справи про канібалізм у ті страшні роки. Протягом 1933 р. за цей злочин до трьох-п'яти років «позбавлення волі з перебуванням в концентраційному таборі» засуджено було 1483 людоїдів, з них 22 – у Чернігівській області. Були й такі, яким давали 10 років ув'язнення або виносили смертний вирок. У Чернігівській області останніх виявилось 7 осіб, а в Київській – 400.

Переважна більшість свідчень – це розповіді про пережиті страждання стареньких дідусів та бабусь своїм нащадкам. Відчувається, що у респондентів поєднуються бажання озвучити те, що накіпіло на душі, висловити свій докір тим, хто відібрав у них дитинство, родичів, перетворив життя на пекло, з прагненням передати свій гіркий досвід, застерегти молодих від повторення трагедії. Перечитуючи ці спогади бачиш, що люди нічого не забули, що тодішні рани так і не загоїлися. Це, як на нас, один з головних аргументів на користь все повнішого висвітлення трагедії. Переважна маса населення її так сприймає. Люди добре розуміють і співчують тим, хто все своє життя оплакував рідних, забраних штучним невизнаним голодом. М.Руденко із с. Трудове на Ріпкінщині розповіла про долю своєї землячки Олени Семенівни Сидоренко: *«Її чоловік – Петро та син, якому було 18-20 років, померли від голоду. Це було справжнє нещастя. Їй довелося прожити з цими спогадами все життя».*

ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Людські втрати, завдані штучно організованим голодом, підрахувати дуже важко. Дослідники не то, щоб розписувалися у власному безсиллі, але змушені привертати увагу до труднощів цієї роботи. На круглому столі, котрий відбувся в Українському домі 16 жовтня 2006 року, один з відомих істориків заявив, що кількість втрат коливається від 3,8 до 12 мільйонів!

Міграція, співпадання у часі розкуркулювання, викачування хліба і голоду значно утруднюють проблему підрахунків жертв голодомору в нашому краї. Бо дійсно, куди зараховувати тих жителів чернігівських сіл і містечок, котрі у розпал голодовки були заарештовані, вивезені з рідного села, і їхні сліди по

тому навіки загубилися? Принаймні, односельці про них нічого не знають і по сьогодні. Так, селянин с. Красне Бахмацького району назвав декілька прізвищ: *«Були репресовані жителі села: Сібіль Іван Григорович, Сібіль Микола Григорович, Сібіль Опанас Іванович, Сібіль Семен Іванович, Сібіль Олексій Іванович, Сова Семен Хведорович, Сова Хведір Григорович, Боярчуки – Ілля, Пилип, Опанас»*. Всього – 10 чоловік. Як склалася їхня доля? Чи вижив хоча б хтось? Важко сказати. Тому нам видається справедливим підхід, застосований до визначення загальної кількості жертв, одним з перших дослідників голодомору на Чернігівщині В.Ткаченком. Він нарахував 362 тисячі 708 чоловік, але із застереженням, що сюди ввійшли і жертви репресій.

Інша річ, що й сьогодні у спогадах людей з'являються все нові й нові прізвища. *«Жила неподалік Усик Євдокія Яківна, яка мала трьох дітей. Двоє з них вижили дивом, а восьмирічна дівчинка померла від голоду. У Булаха Степана Григоровича було аж семеро дітей. Дуже тяжко жилось цій родині, бо стільки дітей у ті часи прогодувати було складно. У них померло двоє дітей»*, – це свідчення про голод у с. Олишівка. Тим більше важко не повірити, коли йдеться про смерть рідних. Орина Пінчук із с. Вересоч Куликівського району розповіла, що їхню сім'ю, котра складалася із батьків та 12 дітей, розкуркулили. Батько «поїхав шукати справедливості» і пропав. Сім'я дуже бідувала: в голодовку вижила мати і четверо дочок, восьмеро дітей померли. Микола Мельник із с. Велика Загорівка Борзнянського району втратив двох братів – старшого і молодшого. До цього часу він не може зрозуміти, чому доля виявилася прихильною саме до нього.

Чимало людей вже не пам'ятають прізвищ та імен своїх близьких, сусідів, односельців, але в інших вони закарбувалися в пам'яті назавжди, і нехтувати цим джерелом ми не маємо права.

У с. Смолянка Куликівського району мешкає літня жінка, яка доглядає за могилами свого батька, п'ятьох братів і сестри, які померли від голоду у 33-му: *«Батька, Данила Івановича, поховали в одній могилці з маленьким Миколою. А поряд – могили Петра та Павла, двох близнюків, яким було тоді по п'ять років. Михайлику – дванадцять. Їхня сестричка Домашка мала чотирнадцять років. Найстарший – шістнадцятирічний Григорій»*. Мабуть, це унікальний факт, але в цілому по області подібних могил чимало. Були здійснені спроби узагальнити дані про втрати в окремих населених пунктах. Так, покійний вже, на жаль, директор Дашенківської середньої школи, що на Варвинщині, В.Онищенко, спираючись на свідчення старожилів, підрахував, що село Дашенки втратило із загальної кількості жителів 3 тисячі осіб – третину: 1000 або 1200 душ. За підрахунками директора школи с. Жовтневе О.Лозового у трьох селах Прилуцького району – Велика Дівиця, Мала Дівиця і Жовтневе померло понад тисячу мешканців.

Виступаючи 24 листопада 2006 р. на відкритті пам'ятника жертвам голодомору в с. Сергіївці Прилуцького району, вчителька-пенсіонерка Ольга Антонівна Кононченко – організатор клубу «Пошук», члени якого записали свідчення 47 односельців, котрі пережили голод, відзначила, що всі опитані сходилися

на тому, що голод був штучним: *«Уже восени 1932 року село залишилося без зернини. Повальний голод почався в січні-лютому 1933 р., коли в людей закінчилися хоч якісь їстівні запаси. Найбільша смертність припадає на березень-червень 33-го року. Люди мерли на ходу, вмирили цілими сім'ями, й живі не встигали ховати мертвих. Голодомор забрав життя близько 1000 сергіївців, але ці дані не зовсім повні. Адже шлях до правди був такий довгий, що серед живих залишилося не так багато очевидців».*

Таким чином, проблема виявлення імен жертв голодомору, складання списків і створення Книги Пам'яті є однією з найактуальніших проблем у контексті вивчення теми, вшанування та увічнення пам'яті жертв геноциду. Вона і була покладена в основу діяльності робочої групи, створеної при Чернігівській обласній держадміністрації у квітні 2002 р. Члени групи багато зусиль приклали, щоб привернути увагу громадськості області до сумної дати, змусити місцеві органи приступити до виявлення і систематизації даних про кількість померлих. На початок 2004 р. надійшли відповідні дані з деяких районів: було виявлено 13 408 померлих. Звичайно, ці дані треба сприймати з масою застережень: деякі райони зовсім не подали інформації, інші заявили, що продовжують роботу і поки володіють тільки попередніми даними. Окрім того, треба мати на увазі зауваження, висловлені провідними фахівцями-істориками: **«Сталінська заборона на будь-яку інформацію щодо голоду змушувала надто ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки».** До списків померлих, звичайно, не потрапляли мешканці Чернігівщини, які відправилися на заробітки, або були насильно вивезені, заарештовані тощо.

Очевидно, що проблемою буде відокремлення померлих від хвороб та старості. Голодування, безумовно, загострило перебіг хронічних хвороб, а старі та виснажені люди вмирили й від холоду, бо не мали сил принести дров й натопити у хаті. Моторозна доля хлопчика, заїденого вошами і живцем закопаного якимось виродком, не була, на жаль, поодиноким: у спогадах людей згадується про страхітливі атаки вошей на геть ослаблених людей. Зрештою, навіть влада змушена була визнавати наявність голодного тифу і якимось реагувати на його прояви, щоб не допустити пандемії.

Ми вже писали про значну кількість жебраків із інших областей і країв, але не можна скидати з рахунку і переміщення внутрі області чи навіть району. Підліток, старик, мати в пошуках харчів для голодних дітей, могли зайти у віддалене село свого ж району і там померти, а їхнім рідним чи односельцям залишалося тільки здогадуватися про сумну долю. Жінка із Менського району на все життя запам'ятала: *«Їхали ми якимось на базар у Березне. Це я добре пам'ятаю. А на узбіччі городищенської дороги (Городище – сусіднє село), біля акації лежить жінка у білій хустині. Йшла кудись, впала й померла. Хто вона, звідки – ніхто не знає та й не цікавиться – всі проїжджають мимо».* У свою чергу, чимало чернігівських селян гинули на дорогах... Мешканець одного з сіл Корюківського району відзначив: *«Із Туровки багато людей йшло*

на Росію, до Брянська, і по дорозі сильно багато помирало. Йшли і в Донецьку область, бо там були тоді вже пусті хати, осідали в основному в Амвросієвському районі».



**Типове явище: голодні люди залишають села в пошуку їжі.
Харківщина, 1933 р. Фото інж. А. Вінербергера**

Відкритий доступ до записів сільських загсів дасть змогу не просто узагальнити дані про кількість померлих, виявити динаміку смертей у тому чи іншому селі, але й з'ясувати деякі інші особливості голодування. Скажімо, ту обставину, зафіксовану у багатьох свідченнях, що голод відступав повільно, збираючи криваві жертви і в 1934 р. Аналізуючи відповідні дані Шестовицької сільради Чернігівського району за 12 років (1926 – 1937), С.Горобець прийшов до дещо несподіваних висновків: пік смертності в селі припадає не на 1933 рік, а на наступний за ним – 58 і 66 випадків. Якщо ж брати помісячні дані, то найбільше людей у селі померло у липні 1933 р. Саме за цей місяць причиною смерті двох жінок вказано голод.

Таким чином, треба констатувати, що попри всі зусилля, виявлені людьми небайдужими до долі свого народу, питання щодо встановлення хоча б приблизної кількості чернігівців, померлих голодною смертю 1932 – 1933 рр. ще далеке від розв'язання. Можливо, що нам ніколи не пощастить його з'ясувати остаточно, але сама робота дуже потрібна, вона гуртує людей довкола української державницької ідеї, вчить, особливо, молодь співчуттю, милосердю, доброті.

ВИСНОВКИ

Голодовка, як називають в наших краях Голодомор, була штучно організована тодішнім партійно-радянськими керівництвом СРСР, що, звичайно, не применшує вини урядовців радянської України, представників місцевої влади та тисяч активістів, котрі покійно, а часто й з великим задоволенням і прямим зиском для себе розкуркулювали, нищпорили по чужому обійстю, виконуючи плани хлібзаготівель за рахунок одноосібників. Це була реалізація державної політики «соціалістичного перетворення села», і тому будь-які злочини прощалися «соціально рідним» «червоним бригадам».

Незважаючи на застосування в нашому краї у повному обсязі всіх насильств, притаманних політиці колективізації, вони не дали на зламі 1920 – 30-х рр. бажаних для радянської влади наслідків. До найважливіших причин треба віднести достатньо потужний рух опору, що розгорнувся проти усупільнення землі та слабо розвинуте зернове господарство у північних округах. Проте це не означало, що селянам пішли на поступки або змирилися зі станом справ.

На Чернігівщині вирішальний період боротьби за суцільну колективізацію розпочався після заснування області (жовтень 1932 р.). На практиці спроби дотягти показники по кількості усупільнених дворів до загальнореспубліканського рівня означали люте переслідування «куркулів», тобто одноосібників, та надзвичайні по своїй жорстокості й брутальності заходи по хлібовикачці. Вони продовжувалися упродовж всього 1933 р., посилюючи нестерпні муки голодування. Тільки у 1934 році чернігівське обласне керівництво змогло відрпортувати, що колективізація здійснена. Вона обійшлася у 363 тисячі людських життів.

У області здійснюється робота по оприлюдненню документів та матеріалів про голод, збиранню свідчень. Як і по всій Україні, була проведена низка заходів по вшануванню пам'яті померлих голодною смертю: це і обласна науково-практична конференція і студентські читання, і вечори-реквієми у обласній філармонії, і мітинги біля пам'ятника жертвам сталінського терору, також встановлено декілька пам'ятних знаків жертвам голодомору. У багатьох оселях у похмурі листопадові дні запалюють свічки, аби дати знати безвинним душам, що вони не забуті. Можна тільки пошкодувати, що в Чернігові поки що не відкрито пам'ятника жертвам голодомору. Але сподіваємося, що з часом він постане і буде не тільки даниною пам'яті, а й послужить пересторогою для теперішніх і майбутніх поколінь.

Копітка, непомітна робота по виявленню, вивченню та оприлюдненню нових даних щодо не такої вже далекої історії в області не припиняється. Нею зацікавилися студенти, молоді науковці. В їхньому інтересі ми вбачаємо заповруку того, що з часом буде з'ясована вся правда про трагедію 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині.

ЩО ЩЕ ПОЧИТАТИ

Рекомендована література:

1. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ, 2003.
2. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упорядник Р.Піріг. – К., 2007.
3. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: Зб. док. / Упоряд. Л.Коноваленко, А.Морозова та Н.Полетун // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4.
4. Горобець С.М. Петрушин за часів голодомору 1932 – 1933 років: Документи. Матеріали. Спогади. – Ніжин, 2005.
5. За них скажемо: Голод 1932 – 1933 років на Чернігівщині / Ред. С.П.Реп'ях. – Чернігів, 1993; 2-е вид. – Чернігів, 2003.
6. Очевидці голодомору свідчать... (1932 – 1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003.
7. Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т.П.Демченко, Л.О.Легецька. – Чернігів, 2003.
8. Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Бахмацький район / Упоряд. Т.М.Стрикун. – Чернігів, 2003.
9. Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Новгород-Сіверський район / Ред. кол. С.Біла та ін. – Чернігів, 2004.
10. Пам'ять народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід»: Старше покоління розповідає молоді про голод 1932 – 1933 рр. / Упоряд. Т.П.Демченко, І.Г.Карпова, Л.О.Легецька. – Чернігів – Ніжин, 2005.
11. Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині. / Упоряд. Т.П.Демченко, І.Г.Карпова, Л.О.Легецька. – Чернігів, 2006.
12. Рудик М. Зів'яли під голодною косою смерті / Ред. В.М.Сапон. – Ніжин, 1999.
13. Шкварчук В. Бунт землі (Художньо-краєзнавча праця на архівному матеріалі). – Чернігів, 1994.
14. Шкварчук В. Голодомор 1932-33 годов на Черниговщине (Историко-публицистическое исследование). – Изд. 2-е, доп. – Чернигов, 1998.

Локальні електронні ресурси:

1. Грицак, Ярослав. Історія України [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак. — Електрон. текстові дан. — [Б. м.], [Б. в.], [Б. р.]. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — Загол. з екрана. / History / gritsak.
2. Гуцало, Євген. Ментальність орди [Електронний ресурс] / Євген Гуцало. — Електрон. текстові дан. — К. : Просвіта, 1996. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — Загол. з екрана. / History / gutsal.

3. Могила без хреста [Електронний ресурс] : Пам'яті жертв голодомору 1932—33 років присвячується / Проект Укр. Служби Бі-Бі-Сі. — Електрон. мультимедіа. — [Б. м.] : BBC, 2004. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — Загол. з екрана.

4. Хроніка комуністичної інквізиції в Україні 1917-1991 / Експозиція «Забуттю не підлягає». / Київська міська організація Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса— К.; Нью-Йорк; Торонто, 2003. . — Електрон. текстові дан. — К. : Київська міська організація Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. Василя Стус, 2003. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — Загол. з екрана. / Nadu 2/ 20/ 2.

Інтернет-посилання:

- I. // www.president.gov.ua – Сайт Президента України.
- II. // www.president.gov.ua/content/150_1.html – Сторінка сайту Президента України «До 75-х роковин Голодомору в Україні».
- III. // www.rada.gov.ua – Сайт Верховної Ради України.
- IV. // www.kmu.gov.ua – Сайт Кабінету Міністрів України.
- V. // www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/14504.htm – Спеціальний розділ сайту Міністерства закордонних справ України, присвячений 75-м роковинам Голодомору в Україні.
- VI. // ssu.kmu.gov.ua/sbu – Сайт Служби безпеки України.
- VII. // www.archives.gov.ua/Sections/Famine/ – «Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.» – Спеціальний розділ веб-порталу Державного комітету архівів України.
- VIII. // www.academy.kiev.ua. – Сайт Національної академії державного управління при Президентові України.
- IX. // www.regadm.cn.ua. – Сайт Чернігівської обласної державної адміністрації.
- X. // www.chernihiv-oblrada.gov.ua. – Сайт Чернігівської обласної ради.
- XI. // history.org.ua/0 – Сайт Інституту історії України Національної академії наук України.
- XII. // www.gilan.uar.net/nasu/hiuass.html – Сайт Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної академії наук України.
- XIII. // www.ipiend.gov.ua – Сайт Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса Національної академії наук України.
- XIV. // www.nplu.kiev.ua – Сайт Національної парламентської бібліотеки України.
- XV. // www.nbuv.gov.ua – Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- XVI. // golodomor.ukrinform.com/index.php – Сайт «Голодомор в Україні 1932-1933» Українського національного інформаційного агентства Укрінформ.
- XVII. // memorial.kiev.ua – Сайт Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім.В.Стуса.

XVIII. //www.golodomor.org.ua/ – сайт «Уроки історії: Голодомор 1932 – 33 рр.», створений за підтримки Міжнародного фонду «Україна 3000» (Голова Наглядової Ради – Катерина Ющенко) у рамках спеціалізованої програми, завданням якої є донесення правди про голодомор до народу України, створення умов для визнання голодомору актом геноциду проти української нації, а також підтримка різних проєктів, які сприятимуть формуванню фундаментальної науково-дослідної бази з вивчення різних аспектів історії голодомору.

XIX. //www.center.uct.ua/zabuttu_ne_pidljagae.htm – сторінка «Забуттю не підлягає: історія України» сайту Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

XX. //www.famine33.iatp.org.ua/ – Сайт «Прочитай! Знай!» «Read! Know!» – всенародна постійна Акція на пошану пам'яті батьків, дідів, ненароджених поколінь-жертв Голодоморів (просвітницький проєкт українського студентства, що покликаний підняти на належний суспільний рівень питання Голодоморів в Україні).

ДОДАТКИ

Додаток 1

ЗАКОН УКРАЇНИ

ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 50, ст.504)

Верховна Рада України постановляє:

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідків;

шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932-1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організації Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932-1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору - Великого голоду 1932-1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу,

Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав - членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607-IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789-IV, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932-1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932-1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932-1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом:

подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України

В.ЮЩЕНКО

м. Київ, 28 листопада 2006 року

№ 376-V

УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

**ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ У 2007 РОЦІ
ДНЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРІВ**

З метою забезпечення належної організації та проведення заходів до Дня пам'яті жертв голодоморів, який відзначатиметься 24 листопада 2007 року, постановляю:

1. Утворити Організаційний комітет з підготовки та відзначення у 2007 році Дня пам'яті жертв голодоморів (далі – Організаційний комітет).

Призначити ВАСЮНИКА Івана Васильовича – Першого заступника Глави Секретаріату Президента України та ТАБАЧНИКА Дмитра Володимировича – Віце-прем'єр-міністра України співголовами Організаційного комітету. –

Співголовам Організаційного комітету внести у триденний строк за погодженням з Прем'єр-міністром України пропозиції до персонального складу Організаційного комітету.

2. Організаційному комітету затвердити у тижневий строк план заходів з підготовки та відзначення у 2007 році Дня пам'яті жертв голодоморів.

3. Оголосити 24 листопада 2007 року о 16 годині на вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу хвилину мовчання, зупинивши на цей час роботу в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях (крім підприємств, де це не допускається за технологією виробництва), рух громадського та приватного транспорту у населених пунктах з подаванням відповідних звукових сигналів.

На території України 24 листопада 2007 року приспустити Державний Прапор України, обмежити проведення розважальних заходів, внести відповідні зміни до програм радіо і телебачення.

4. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям забезпечити у День пам'яті жертв голодоморів покладання траурних вінків і композицій з житніх та пшеничних колосків до пам'ятних знаків, місць поховань жертв голодоморів, вшанування пам'яті загиблих хвилиною мовчання, запалення свічок, проведення вечорів-реквіємів та інших скорботних заходів.

5. Кабінету Міністрів України:

вжити разом із Київською міською державною адміністрацією невідкладних заходів щодо прискорення проектування та спорудження у місті Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні;

передбачити під час доопрацювання проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік» кошти для фінансування спорудження Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні та для здійснення Українсь-

ким інститутом національної пам'яті дослідницьких робіт, зокрема, з проблем історії голодоморів в Україні;

активізувати роботу щодо проектування та спорудження пам'ятника жертвам Голодомору 1932-1933 років у місті Вашингтоні (Сполучені Штати Америки), відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків в інших державах.

6. Міністерству закордонних справ України:

забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів, пов'язаних з відзначенням у 2007 році Дня пам'яті жертв голодоморів, а також участь представників дипломатичного корпусу іноземних держав, акредитованого в Україні, в офіційних заходах, які проводитимуться в Україні;

сприяти Міжнародному координаційному комітету Світового конгресу українців для планування відзначення 75-х роковин Голодомору в Україні у проведенні представниками української громадськості за кордоном заходів з ушанування пам'яті жертв геноциду Українського народу.

7. Державному комітету телебачення та радіомовлення України забезпечити широке висвітлення в засобах масової інформації заходів з підготовки та відзначення в Україні та світі у 2007 році Дня пам'яті жертв голодоморів.

8. Цей Указ набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України

В.ЮЩЕНКО

м. Київ, 2 листопада 2007 року

№ 1056/2007

**СПІЛЬНА ЗАЯВА
ДЕЛЕГАЦІЙ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ООН
ЩОДО 70-Ї РІЧНИЦІ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932-33 рр.**

Спільна заява

делегаций Азербайджану, Бангладеш, Білорусі, Беніну, Боснії і Герцеговини, Гватемали, Грузії, Єгипту, Казахстану, Канади, Катару, Монголії, Науру, Об'єднаних Арабських Еміратів, Пакистану, Республіки Молдова, Російській Федерації, Саудівській Аравії, Сирійської Арабської Республіки, Сполучених Штатів Америки, Судану, Таджикистану, Тимора-Лешті, України, Ямайки з нагоди сімдесятої річниці Голодомору – Великого голоду 1932-1933 років в Україні

7 листопада 2003 р.

У колишньому Радянському Союзі мільйони чоловіків, жінок і дітей стали жертвами жорстоких дій і політики тоталітарного режиму. Голодомор – Великий голод 1932-1933 років в Україні – забрав життя від 7 до 10 мільйонів ні в чому не винних людей та став національною трагедією для українського народу. У цьому зв'язку ми беремо до уваги заходи з нагоди сімдесятої річниці голоду, зокрема заходи, організовані Урядом України.

Відзначаючи сімдесяту річницю української трагедії, ми також віддаємо данину пам'яті мільйонам росіян, казахів і представників інших національностей, що померли від голоду в Поволжі, на Північному Кавказі, в Казахстані та інших регіонах колишнього Радянського Союзу внаслідок громадянської війни та примусової колективізації, що залишило глибокі незагойні рани у свідомості майбутніх поколінь.

Висловлюючи співчуття жертвам Великого голоду, ми закликаємо всі держави-члени, Організацію Об'єднаних Націй та її спеціалізовані установи, міжнародні та регіональні організації, а також неурядові організації, фонди й асоціації віддати данину пам'яті тим, хто загинув у цей трагічний період історії.

Визнаючи важливе значення підвищення рівня інформування громадськості про ці трагічні події в історії людства для їхнього запобігання у майбутньому, ми засуджуємо дії та політику, що призвели до масового голоду і загибелі мільйонів людей. Ми не хочемо зводити рахунків з минулим, яке не можна змінити, але ми переконані в тому, що викриття порушень прав людини, збереження історичних документів і відновлення гідності жертв шляхом визнання їхніх страждань слугуватиме орієнтиром для майбутніх суспільств і сприятиме запобіганню подібних катастроф у майбутньому. Ми вважаємо, що якнайбільше людей повинні дізнатися про цю трагедію, і що ці знання допомагатимуть зміцненню законності і поваги до прав людини та основних свобод.

**ВИТЯГ ІЗ ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ
ПРИЛУЦЬКОГО РАЙКОМУ
ПАРТІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ОБКОМОВІ КП(Б)У ПРО
НАПРУЖЕНИЙ СТАН ІЗ ПРОДОВОЛЬСТВОМ У РАЙОНІ
ТА НАСТРОЇ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ**

19 березня 1933 р.

В додаток до нашої доповідної записки, що ми її надіслали в обком 14 березня, повідомляємо, що важкий продовольчий стан в районі, особливо по колгоспах, охоплює чим даліше більшу кількість колгоспників.

В селі Яблунівка, куди я особисто з начальником райвідділу ДПУ виїжджав 14 вересня для перевірки дійсного стану з харчуванням окремих колгоспників, нами виявлено слідує:

Замість 27 голодуючих, про що ми сповіщали доповідною запискою нами виявлено 111 сімей із загальною кількістю 487 чоловік, тобто до 20% всіх колгоспників фактично зовсім не мають чого їсти і систематично голодують, причому 45 голодуючих сімей з кількістю 148 колгоспників перебувають в надзвичайно важкому стані, остаточно знесилені і опухлі від голоду. В числі опухлих є ударники:

1. Брешко Федір, сім'я складається з 3 осіб, – виробила 300 трудоднів
2. Шавро Іван » » з 5 » » 200 »
3. Пустосвіт Тимофій » » з 8 » » 700 »
4. Вовк Степан, сім'я складається з 6 осіб, – виробила 400 трудоднів (член партії з [19] 27 р.).
5. Горбач Петро (бувний голова колгоспу – активіст).
6. Холодницький Микола – батрак (останній від голоду на порозі смерті).

При виявленні на місці в колгоспі внутрішніх харчових ресурсів виявлено, що на харчування може бути витрачено 180 пудів різних відходів і непридатного на посів насіння.

Нами вжито на місці заходів для перемолу цих відходів, і зараз з цих ресурсів управа колгоспу видає допомогу голодуючим колгоспникам. Мушу зазначити, що ця допомога зовсім недостатня. Розв'язати питання з забезпеченням харчування для більш-менш нормального проведення посівкампанії управа колгоспу без сторонньої допомоги не зуміє...

Нами дано настановлення управі колгоспу в першу чергу видавати постійну харчову допомогу тим колгоспникам, що не виходять на роботу по причинах відсутності харчів.

Для виявлення дійсного стану з харчовими труднощами в колгоспах ми через спеціально виділених представників РПК перевели вибіркоче обслідування стану колгоспників по 20 сільрадах, причому виявлено сімей, що потре-

бують негайної допомоги, – 797. В цих сім'ях налічується дорослих 1050 чоловік і дітей – 1800 чоловік.

Більшість з цих сімей крайнє виснажена, з голодними отьоками і опухлі, останнім часом із складу цих сімей умерло від голоду 25 чоловік. Виявлено хворих, які не в змозі ходити і потребують, крім харчування, також і медичної допомоги, – 547 чоловік, опухлих від голоду – 275. Із загальної кількості виявлених, що перебувають в гостро скрутному продовольчому стані, ходять на роботу тільки 303 чоловіка, останні 747 на роботу зовсім не ходять. В обстежених нами колгоспах виявлено, що 25 сімей зовсім вийшли з колгоспів і виїхали невідомо куди – для шукання, як зазначають колгоспники, «порятунку від голодної смерті».

Стан з харчуванням в місті теж надзвичайно поганий, особливо серед декласованої міської бідноти, а також на підприємствах кустарно-промислової кооперації, де робітники зовсім не одержують хліба, і серед цих робітників, за даними управ виробничих артілей, є 41 опухлий і більше 50 чоловік хворих на ґрунті голоду, що на роботу зовсім не виходять...

Треба відмітити що значна частина робітників на підприємствах з схудалим обличчям, часто трапляються обмороки під час роботи.

Останнім часом помічається велика кількість захворювань і збільшується смертність. Про це свідчать дані страхової каси. Так, коли в жовтні минулого року на 100 застрахованих мали захворювань 40, то в лютому – 60. На похорони в листопаді місяці видано 15 допомог, в грудні – 24, в січні – 44, в лютому – 50 За 15 днів березня – 30, крім того, що витрачено підприємствами на місці і не подано відомостей до страхкаси.

Значно погіршав стан громадського харчування. Громхарч, крім капусти, а інколи круп, майже нічого не дає. Жири майже зовсім відсутні. Допомога, що надається голодуючим сім'ям з боку адміністрації, – видача додаткових обідів, відпуск продуктів, що заготовляються децентралізованим порядком, грошова допомога профорганізації, безповоротні ссуди по КВД і таке інше – являється зовсім недостатньою.

Норми видачі хліба в місті складають 200-300г на робітника та службовця (родини робітників і деяких категорій службовців хліба зовсім не одержують).

У зв'язку з поганим станом громадського харчування, незабезпеченням хлібом родин робітників на підприємствах спостерігаємо нездорові настрої серед робітників і велику плинність робочої сили, що відбивається на виконанні промфінпланів.

На панчішній фабриці, де стан погіршується ще і тим, що фабрика протягом двох місяців не виплачує утримання внаслідок відсутності обігових коштів, мали факти небажання робітників стати до роботи і вимоги покращити стан харчування.

Те ж саме мали і на фабриці взуття.

Ми проводимо такі міроприємства: в колгоспах мобілізовано всі внутрішні ресурси, і по мірі можливості даємо допомогу тим колгоспникам, що не мають чого їсти. По лінії Українського Червоного Хреста в Яблунівці і Рудівці, де

найбільш важкий стан, організуємо дитячі ясла для охоплення дітей голодуючих колгоспників, але потрібно зазначити, що харчових ресурсів Українського Червоного Хреста немає і такі повинні бути утворені місцевих ресурсів колгоспів, а ці ресурси занадто обмежені і навіть не в повній мірі можуть забезпечити ясла лише на час весняних робіт. У місті утворені комісії для обліку всіх харчових ресурсів у всіх організаціях та установах.

Однак мусимо відзначити, що задовольнити навіть мінімальні потреби тих робітників і колгоспників, що опинилися у важкому продовольчому стані, ми не в змозі за відсутністю хліба.

Просимо негайної допомоги облоргбюро.

Секретар Прилуцького РПК *Робенко*

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 470. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк.167-171. Оригінал. Машинопис; 1. – С. 456-459.

Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упорядник Р.Пиріг. – К., 2007. – С. 785-787.

**ВИТЯГ ІЗ ДОПОВІДІ СЕКРЕТАРЯ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБКОМУ
КП(Б)У П. МАРКІТАНА НА ІІ ОБЛАСНОМУ З'ЇЗДІ
КОЛГОСПНИКІВ-УДАРНИКІВ**

5 липня 1933 р.

Які б роботи Ви не взяли, скрізь у вирішальних питаннях збиральної кампанії, прополочної кампанії – у нас справа не гаразд. Ми відстаємо. Коли так далі буде продовжуватись, то перетворити колгоспи на більшовицькі і піднести колгоспи до рівня заможних нам скоро не вдасться. Це треба сказати одверто. Ми будемо залишатись в хвості і будемо попадати під удари. Незабаром має зібратись другий зліт колгоспників всього Союзу, і там чернігівським колгоспам треба буде тримати відповідь перед колгоспниками всього Радянського Союзу. Те, що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала, – це ганьба. Для кого? – для нас, в першу чергу, нас – партійних керівників, партійної організації, починаючи з обласних і кінчаючи сільськими. Це ганьба для всіх колгоспників. Тому, товариші, що ці злидні і ці труднощі, що ми маємо, те, що є голод, що люди мруть... Від чого це все? Не тому, що в нас торік був неврожай, не тому, що держава торік заготовила більш хліба, ніж минулих років, якраз хліба здали державі менше і врожай був не гірше за минулі роки, а то й краший. Спричинилось це від того, що торік у весняну посівкампанію райони засіяли на 48, 50, 70, 74 %, рідко хто засіяв до 100, і, по-друге, коли збирали врожай, чимало врожаю загинуло на полі. Зараз у нас на Прилуччині, а тут є товариші і з Прилуцького району, вони мусять знати, в с. Яблунівка дуже жакхливий стан, навіть при допомозі з області і з боку центрального уряду там стан надзвичайно поганий, і знаєте, товариші, що там торік чимало хліба пропало на покосах, снопах, згнило, чимало злодії покрали, чи поховали в землю і там воно згнило. А тепер там люди голодують і мруть. Ось де потрібно шукати причини цього ганебного лиха і важкого стану окремих, навіть сумлінних, чесних робітників, які працювали добре, мали по 300, 400 і 500 трудоднів. Вся вина лежить на нас. Товариш Сталін в січні місяці на пленумі Центрального Комітету нашої партії сказав, що біда української парторганізації й українських колгоспів полягала в тому, що тут послабили пильність до класового ворога, прогледіли, що куркуль перебудував свою роботу. Замість відвертого виступу проти радгоспів та колгоспів, проти радвледи, він тихенько проліз в радгоспи і колгоспи, сів за комірника, рахівника, за старшого конюха, за рільника, сів іноді за голову колгоспу і так навкруги зумів організувати, використати дрібновласницькі настрої й інтереси відсталих колгоспників.

І під прапором таких «добрих» почуттів до колгоспників, щоб більше, в

першу чергу, хліба одержати по громадському харчуванню, та всі рівними мусять бути, бо ми в колгоспі всі будемо соціалізм, значить – все треба, щоб порівну було і т. ін. Ви, мабуть, перевіряли вже на своєму досвіді у кожному колгоспі, що хліб на громадське харчування іноді вдвічі, втричі більше виходить, ніж той, що його було розподілено на трудовні, причому всім давали порівну, чи то 2 кг чи то фунт, їли всі порівну, їли всі, хто приходить, їли всі: і хто мав 10 трудовнів, хто 300, хто 400. Ось така зрівнялівка призвела до того, що втричі більше хліба з'їли, з'їли те, що було зароблено рук чесних, сумлінних колгоспників, а останнім потім довелася така надзвичайна скрута, що іноді дехто навіть не може дотягнути до нового хліба це ж ганьба, це ж урок суворий. Ви скажете, зрозуміло, що ми вперше будемо колгоспи, соціалізм, – це правда, але тут вина велика й цілком виправдуватися тут не можна. Є тут і наша провина в тому, що ми дуже ідеалізували колгоспи, без знання дійсного стану, що й приводило до того, що куркулі контрреволюціонери, петлюрівці, махновці, які шкодили, які свої сили спрямовували із-за угла, розперезалися вовсю. Він робив свою контрреволюційну справу, а ми заспокоювалися, заснули, і лише т.Сталін в січні відкрив очі всім нам, і зараз дійсно цього року колгоспи на Україні працюють краще, чимало викрито куркулів, куркульських агентів, краще провели сівбу, раніш посіяли, великого досвіду набули наші колгоспи, але все ж таки недоліків і хиб ще надзвичайно багато.

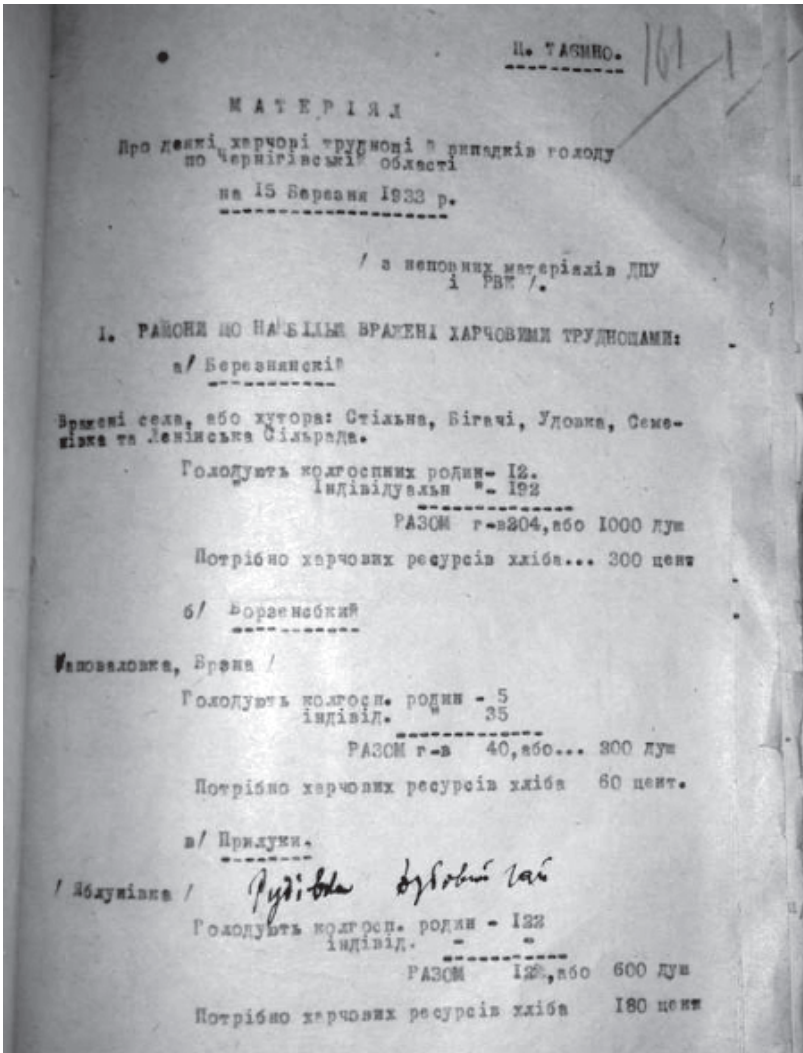
Ми повинні зважити на помилки минулого року, щоб надалі уникати таких ганебних наслідків. Яка тут була помилка: хліба державі не здали і самі залишились без хліба і по весні повинні були просити у держави тисячі тонн хліба, навіть сіна (це в Чернігівській області – сіна) для того, щоб трохи підтримати колгоспників, підтримати коней. Були такі райони й колгоспи, де без кормів залишились: колгосп державі не заготовив і сам без сіна сидить в той час, коли сіна можна було заготовити не лише для себе, а й продати тисячі тонн для держави.

А не мали сіна тому, що не зібрали. А чому не зібрали, хто винен? Всі посилаються на куркуля, на управу колгоспів. Правда, тут так і без шкідництва не обійшлося, а де ж були ми, за чим ми дивилися? Давайте ж зробимо так, щоб цього року це не повторювалося: треба ретельно придивлятися, обговорити всі помилки минулих років під час збиральної та прополочної кампанії, щоб не припустити їх зараз, щоб зараз краще впоратися з прополочною та збиральною кампанією, щоб дійсно скоротити час і перетворити наші колгоспи на більшовицькі, а колгоспників [зробити] заможними.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 470. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 58-62. Оригінал. Машинопис; 1. – С. 539-541.

Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упорядник Р.Піріг. – К., 2007. – С. 899-900.

**ПІД ГРИФОМ «ЦІЛКОМ ТАЄМНО»:
З «МАТЕРІЯЛУ «ПРО ДЕЯКІ ХАРЧОВІ ТРУДНОЩІ Й
ВИПАДКИ ГОЛОДУ ПО ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ НА 15
БЕРЕЗНЯ 1933 Р. (З НЕПОВНИХ МАТЕРІЯЛІВ ДПУ І РПК)»**



З Державного архіву Чернігівської області: перша сторінка документу Чернігівського обкому КПУ (фото О.А.Михеєнка)

СПИСОК
СІЛ І КОЛГОСПІВ ВАРВИНСЬКОГО РАЙОНУ,
ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ В СКРУТНОМУ СТАНОВИЩІ

6-6

СПИСОК сіл та колгоспів ВАРВИНСЬКОГО р-ну,
що перебувають в скрутному продоволь-
чому стані.

№ п/п	НАЗВА сільрад та колгоспів.	Господ. дворств.	Членів сем'ї	з них:		Одноосібн. г-в
				Працез. датних	Непра- цезд.	
1	БРАГИНЦІ колг. ім. Шевченка.	14	56	20	36	28
2	САВИНЦІ- колг. ім. Шевченка.	7	19	7	12	3
3	ГОРОВІВКА колг. ім. Черв. хлібор.	15	61	19	42	2
4	ЗУРАВНА колг. "Леніна"	5	9	4	5	9
5	ЗУРАВНА колг. ім. Петровського"	5	20	4	16	-
6	ЗУРАВНА колг. ім. Тібілчя ЛКСМ"	5	16	5	11	-
7	ГІДЕНЦІ колг. Рад. шк. шк."	3	6	5	3	11
8	ГІДЕНЦІ колг. "Червона зірка"	3	13	8	5	-
9	АНТОНІВКА колг.	16	28	14	14	-
10	НОВАЧІВКА колг. "Новий лад"	13	46	17	29	16
11	ЮДИ "Шлях неза- можливість"	55	167	69	98	20
12	ГРИЦІВКА колг. ім. Шевченка.	23	72	31	41	16
13	ГРИЦІВКА колг. ім. "Сталіна"	7	23	7	16	-
14	НИКОЛОВКА колг. "Річка смерті Леніна"	10	39	18	21	14
15	ОЛЕКСЕНЦІ колг. ім. Леніна"	17	56	21	35	9
16	ОЗЕРНЕ колг. "Довге м'ясо"	7	28	15	13	12
17	ОЗЕРНЕ колг. "Черв. прапор"	11	34	19	15	-

1/3
7/8 0 1/2
-2-

18. ОЗЕРНЕ КОЛГ. "Істріччя ЛНОМ"	9	24	10	14	-	
19. ОЗЕРНЕ КОЛГ. ім. "Постигше ва"	10	46	14	32	-	ІВ- РІПН АС- ОК ТІМ ІВ- МЕН- ТИ, О
20. ОЗЕРНЕ КОЛГ. ім. "Перемога"	7	23	11	12	-	
21. СОНИРЕНЦІ КОЛГ. ім. "Перемога"	48	124	72	52	3	
22. СОНИРЕНЦІ КОЛГ. ім. "Черв. Господ"	27	56	33	23	-	у, неза-
23. ЗАРВА КОЛГ. ім. "Нове життя"	6	17	9	8	12	а КУ І О
24. ГУРВИНЦІ КОЛГ. ім. "Комінтерн" і Леніна"	49	156	61	95	15	у, ЛІС- ПІС ОМ
25. ІВАННІВЦІ КОЛГ. ім. "Черв. Перемога"	58	183	53	130	4	30- П- БАСИ-
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>						
Разом:	430	1322	546	776	201	31
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>						

ЛІС-ПІС
ОМ
30-
П-
БАСИ-

Зво.
№ 880.
І.С.
аі рна",
говарнув-

193 р. Додаток № Записок к. т. № 193 р.

З Державного архіву Чернігівської області: фрагмент документу Чернігівського обкому КПУ під грифом «Цілком тасмно» (фото О.А.Михеска)

СПИСОК ФОТОКАРТОК ДО ЕЛЕКТРОННОЇ ВЕРСІЇ ПОСІБНИКА

1. Зображення ангела – **файл «001»**
2. Пам'ятний знак у м. Ніжин з написом: «Жертвам комуністичних репресій. Якщо ми їх забудемо, Ти Боже праведний, забудь про нас» – **файл «002»**
3. Експозиція Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, присвячена голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині (Фото О.А.Михеєнка) – **файл «003»**
4. Студьонова Людмила Валентинівна – співробітник краєзнавчого відділу Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г.Короленка, упорядник довідника про голодомор на Чернігівщині – **файл «004»**
5. «Перший хліб державі», а решта не має значення – з експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, присвяченій голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині (Фото О.А.Михеєнка) – **файл «005»**
6. Копія листа М. Тавлуя з експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, присвяченій голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині (Фото О.А.Михеєнка) – **файл «006»**
7. Командири великого голоду Й.Сталін та Л.Каганович: фото з мультимедійної презентації музейної експозиції «Забуттю не підлягає» Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса – **файл «007»**
8. Командири великого голодомору П.Постишев (у центрі) і С.Косіор (праворуч): фото з мультимедійної презентації музейної експозиції «Забуттю не підлягає» Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса – **файл «008»**
9. Передовиця газети «Більшовик» за 12 грудня 1932 р.: з експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, присвяченій голодомору 1932-1933 рр. на Чернігівщині (Фото О.А.Михеєнка) – **файл «009»**
10. Смерть від голоду: типовий фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції «Забуттю не підлягає» Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса – **файл «010»**
11. Дистрофія від голоду: типовий фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції «Забуттю не підлягає» Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса – **файл «011»**
12. Гайдай Георгій Федорович (1939-2005) – організатор збирання свідчень на Прилуччині – **файл «012»**
13. Голодна смерть на улиці міста: типовий фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції «Забуттю не підлягає» Київської міської організації

ізації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса – **файл «013»**

14. На жертви голодової смерті вже не звертають уваги?!: фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса – **файл «014»**

15. Щоденне збирання жертв голодового злочину комуністичної влади (1933 р.): фотофакт з мультимедійної презентації музейної експозиції Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В.Стуса – **файл «015»**

16. Черга за хлібом до магазину мережі «Торгзін». Харків, 1933 р. Фото інж. А.Вінербергера – **файл «016»**

17. Типове явище: голодні люди залишають села в пошуку їжі. Харківщина, 1933 р. Фото інж. А. Вінербергера – **файл «017»**

18. Під грифом «Цілком таємно»: з «Матеріалу «Про деякі харчові труднощі й випадки голоду по Чернігівській області на 15 березня 1933 р. (з неповних матеріалів ДПУ і РПК)»: з Державного архіву Чернігівської області: перша сторінка документу Чернігівського обкому КПУ (Фото О.А.Михеєнка) – **файл «018»**

19. Список сіл і колгоспів Варвинського району, що перебувають в скрутному становищі: з Державного архіву Чернігівської області: фрагмент документу Чернігівського обкому КПУ під грифом «Цілком таємно» (Фото О.А.Михеєнка) – **файли «019» і «020»**

Навчальне видання

Демченко Тамара Павлівна

**Колективізація та Голодомор
1932 – 1933 рр. на Чернігівщині**
Навчальний посібник

Редактор С.В. Бутко
Технічний редактор Г.В. Кухарець
Комп'ютерна верстка В.М. Лозового
Коректор С.В. Бутко

Здано до набору 19.11.2007. Підписано до друку 21.11.2007.
Формат 60x84 1/16. Гарнітура Times New Roman Суг. Друк офсетний.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 4,23. Ум. фарбо-відб. 4,23. Обл.-вид. арк. 4,3.
Наклад 500 прим. Зам. № 8649.

Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда».
14000, Чернігів, проспект Перемоги, 62.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК № 693 від 28.11.2001 р.